

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΠΑΓΑΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΤΕΛΗΣ

ΧΑΝΙΑ 2023

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΟΠΟΥΝΙΔΗΣ

ΕΛΕΝΗ ΡΟΜΠΟΤΗ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΤΕΛΗΣ

Αφιερωμένη στη μνήμη ενός υπέροχου ανθρώπου, του πατέρα μου Τάσου.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή μου Δημήτρη Πατέλη του οποίου το ερευνητικό έργο και οι μεταφράσεις αποτέλεσαν έναυσμα και συγχρόνως βάση για τη διπλωματική μου εργασία.

Επίσης, ευχαριστώ τους φίλους και συμφοιτητές και ιδιαίτερα τους Ορέστη Φαινέκο, Στουραϊτή Κώστα, Θοδωρή Γαλανό, Κώστα Γιάννη, Σοφία Δαϊκού, Σταμέλο Γιάννη, Καραγιαννίδη Γιώργο, Βίκυ Ζάγορα, Νταίζη Χρόνη, Βλάσση Δημητριάδη, Κυρλάκη Κώστα, Μπαρμπεράκη Στέλιο, Αλέξανδρο Καγκάδη, Θοδωρή Πίττα, Δημήτρη Κατσικάδη, Χρήστο Κόκκα, Ζάρεβιτς Νίκο και Πέρυ για τη βοήθειά τους κατά τη διάρκεια των σπουδών μας, όπως κοινές εργασίες, συλλογικές μελέτες, κοινή αγωνία επιτυχίας στις εξεταστικές περιόδους αλλά και για τη φιλοξενία από μερικούς. Ευχαριστώ για διάφορους λόγους τον Κώστα Θεοχαρούλη, τον Θάνο Παναγόπουλο, τον Νίκο Παπούλια και τον Μανόλη Πετράκη. Ακόμα, ευχαριστώ τον Τριαντάφυλλο Μειμάρη για την παροχή βιβλιογραφίας. Συγγνώμη ειλικρινά προς τους ανθρώπους που ξεχνάω.

Ευχαριστώ την οικογένειά μου, την μητέρα μου Αθηνά, την Αμάντα, τον Βασίλη, τη Ματίνα, τον Τάσο και την Άντζυ για την αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια με κάθε τρόπο όλα αυτά τα χρόνια. Και φυσικά για τους ίδιους λόγους ευχαριστώ τον πατέρα μου Τάσο, που δεν πρόλαβε να δει την ολοκλήρωση των σπουδών μου.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη εξετάζει την παραγωγή στο σύνολό της, σαν διαδικασία ανταλλαγής ύλης φύσης και ανθρώπου. Πραγματεύεται την όλη διαδικασία από τη σκοπιά του ανθρώπου αλλά και του αποτελέσματος, του παραγόμενου προϊόντος. Διερευνώνται τα στοιχεία της παραγωγής και η σύνδεσή τους, καθώς και οι σχέσεις των ανθρώπων που αναπτύσσονται για αυτό το σκοπό. Αναλύονται οι σχέσεις παραγωγής και ο καταμερισμός της εργασίας. Επιπλέον, εξετάζονται τα παραπάνω στις συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές μέχρι τη σύγχρονη παραγωγή και οι τάσεις εξέλιξης. Ειδικότερα, αναλύεται η σύγχρονη κεφαλαιοκρατική παραγωγή στα συστατικά της μέρη και συνδυαστικά, οι νόμοι που την διέπουν. Εξετάζεται η κύκληση του βιομηχανικού κεφαλαίου και οι σημαντικοί μηχανισμοί λειτουργίας του. Η σύγχρονη παραγωγή περιοδολογείται ανάλογα με τα μέσα εργασίας και αναλύονται έννοιες όπως η επιστήμη, η τεχνική και η τεχνολογία. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η περίοδος της συνεργασίας, της μανουφακτούρας, της εκμηχανισμένης μηχανουργίας και της ανώτερης εκμηχάνισης, μερικής αυτοματοποίησης. Κεντρική κατηγορία, πυρήνας της όλης διαδικασίας, αποτελεί η εργασία που από τη σκοπιά του παρόντος οδηγείται στην αυτοματοποίηση. Η μελέτη στηρίζεται στα ερευνητικά αποτελέσματα της διαλεκτικής μεθοδολογίας όπου η φύση αίρεται από την κοινωνική παραγωγή.

Abstract

The current study examines production in its entirety, as a process of exchange of matter between nature and man. It discusses the whole process from the point of view of man and the result, the product produced. It explores the elements of production and their interconnection, as well as the relationships of people that develop for this purpose. The relations of production and the division of labour are analysed. In addition, these are examined in the specific social forms up to modern production and the trends of development. In particular, modern capitalist production is analyzed in its component parts and, combined, the laws governing it. The cycling of industrial capital and its important mechanisms of operation are explored. Contemporary production is periodized according to the means of labour and concepts such as science, technique and technology are analyzed. In particular, the period of cooperation, manifolding, mechanised machining and higher mechanisation, partial automation are analysed. The central concept, the core of the whole process, is labour, which from the perspective of the present is driven to automation. The study is based on the research results of the dialectical methodology where nature is lifted from social production.

Περιεχόμενα

<i>Εισαγωγή</i>	9
Μέρος πρώτο: λογική εξέταση της εργασίας και της παραγωγής	12
<i>1.1 Η παραγωγή της ζωής ως άμεσα ταυτόσημη με την κατανάλωση</i>	12
<i>1.2 Από την καθαυτό κατανάλωση στην καθαυτό παραγωγή</i>	13
<i>1.3 Καθαυτό παραγωγή.</i>	15
<i>Επαναλαμβανόμενη εργασία</i>	18
<i>Αναπτυσσόμενη-μεταβαλλόμενη εργασία</i>	19
<i>Καταμερισμός της εργασίας</i>	20
<i>Φύση και παραγωγή</i>	22
<i>Σχέσεις παραγωγής</i>	23
<i>Κοινωνικός τρόπος παραγωγής</i>	30
<i>1.4 Ο τρόπος παραγωγής και το φαινόμενο της κοινωνίας</i>	31
<i>Συνείδηση και σχέσεις παραγωγής</i>	32
<i>Γνώση</i>	33
<i>Επιστήμη</i>	34
<i>Μορφές κοινωνικής συνείδησης</i>	35
<i>1.5 Ο τρόπος παραγωγής και η πραγματικότητα της κοινωνίας</i>	36
<i>Εποικοδόμημα και προσωπικότητα</i>	36
Μέρος δεύτερο: Ιστορική εξέταση της παραγωγής	38
<i>2.1 Πρωταρχική εμφάνιση - παραγωγή στην πρωτόγονη κοινότητα</i>	39
<i>2.2 Η διαμόρφωση του κοινωνικού τρόπου παραγωγής</i>	39
<i>2.2.1 Δουλοκτητική παραγωγή</i>	41
<i>2.2.2 Φεουδαρχική παραγωγή</i>	44
Μέρος τρίτο: Κεφαλαιοκρατική παραγωγή	46
3.1 Λογική εξέταση	46
<i>Αφηρημένη και συγκεκριμένη εργασία</i>	46
<i>Απλή και σύνθετη εργασία</i>	47
<i>Το χρήμα ή η απλή κυκλοφορία</i>	48

<i>Μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο</i>	49
<i>Παραγωγή απόλυτης υπεραξίας</i>	51
<i>Σταθερό και μεταβλητό κεφάλαιο</i>	52
<i>Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας</i>	53
<i>Απλή και διευρυμένη αναπαραγωγή</i>	54
<i>Συγκεντροποίηση</i>	55
<i>Βιομηχανικός εφεδρικός στρατός</i>	56
<i>Κύκληση του κεφαλαίου</i>	56
<i>Περιστροφή, πάγιο και κυκλοφοριακό κεφάλαιο</i>	60
<i>Αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου</i>	62
<i>Τιμή κόστους, ποσοστό τους κέρδους και ποσοστό της υπεραξίας</i>	65
<i>Μετατροπή του κέρδους σε μέσο κέρδος</i>	67
<i>Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους</i>	71
<i>3.2 Ιστορική εξέταση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής</i>	73
<i>3.2.1 Συνεργασία</i>	74
<i>3.2.2 Μανουφακτούρα ή βιοτεχνία</i>	74
<i>3.2.3 Εκμηχανισμένη μηχανουργία- ελεύθερος συναγωνισμός</i>	76
<i>3.2.4 Μονοπωλιακή κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ανώτερη εκμηχάνιση, μερική αυτοματοποίηση</i>	79
<i>Συμπεράσματα</i>	84
<i>Βιβλιογραφία:</i>	89

Εισαγωγή

Αναμφισβήτητα διανύουμε μια καμπή της ιστορίας που συντελούνται τεράστιες κοινωνικές αλλαγές. Η ρήση του Ηράκλειτου «Πάντα ρεῖ είναι δε παγίως ουδέν» είναι μάλλον πιο επίκαιρη από ποτέ. Αυτό αφορά αλλαγές στον χαρακτήρα της εργασίας, ευρεία χρήση της τεχνητής νοημοσύνης, νέες τεχνολογίες και προβλήματα όπως η οικονομική κρίση, η πανδημία, οι πόλεμοι και η καταστροφή του περιβάλλοντος. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πολλές απόψεις που προσπαθούν να περιγράψουν την κατάσταση από οικονομική, κοινωνιολογική, ακόμα και πολιτική ή ηθική πλευρά, αυτές είναι κατά βάση αποσπασματικές, δίνουν βαρύτητα στο ένα ή στο άλλο φαινόμενο, χωρίς να μπορούν να παρουσιάσουν μια ανάλυση των ζητημάτων σε συνεκτική ολιστική κατεύθυνση. Οι δύο κύριες στάσεις αντιμετώπισης -θα μπορούσαμε να πούμε πολύ σχηματικά- είναι η αισιόδοξη και η απαισιόδοξη. Αυτές όσον αφορά πιο ειδικά την τεχνολογία και την αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου που επιχειρείται, ομαδοποιούνται σε τεχνοκρατικές από τη μία και τεχνοφοβικές απόψεις από την άλλη. Οι μεν βλέπουν την τεχνολογία σαν το νέο Προμηθέα που έρχεται να σώσει την ανθρωπότητα, οι δε την βλέπουν ως ένα μέσο υποδούλωσης του ανθρώπου. Οι πρώτοι, εμφορούμενοι από μια θετικιστική φιλοσοφική θεώρηση, υιοθετούν κατά βάση την τεχνοκρατία και τον τεχνολογικό ντετερμινισμό. Οι δεύτεροι, φορείς ανθρωπολογικών, κοινωνιολογικών ή και μεταμοντέρνων αντιλήψεων, σε αρκετές περιπτώσεις φτάνουν ακόμα και στην άρνηση του ορθολογισμού και της επιστήμης εν γένει.¹ Ειρήσθω εν παρόδω, όπως έλεγε ένας μεγάλος φιλόσοφος² του 19ου αιώνα για τους επιστήμονες των φυσικών επιστημών, όσο και να προσπαθείς δεν μπορείς να αποφύγεις την φιλοσοφία. Η ίδια η σκέψη κινείται μέσω λογικών κατηγοριών. Όσο δηλαδή και να θέλει κάποιος να κάνει «καθαρή» επιστήμη, να είναι αντικειμενικός, να δει μόνο τα δεδομένα, αυτό είναι αδύνατο διότι υπάρχουν ήδη οι έννοιες στη νόηση μέσω των οποίων οι άνθρωποι επεξεργάζονται τα όποια δεδομένα. Το θέμα είναι ποια φιλοσοφία υιοθετείς. Και οι δύο παραπάνω απόψεις θεωρούμε ότι συνιστούν ένα μεταφυσικό δίπολο όπου η μία ετεροπροσδιορίζεται από την άλλη. Και οι δύο

¹ Για αναλυτική παρουσίαση της εν λόγω προβληματικής βλ. και (Πατέλης, 2019: 467-484).

² Βλ. τη Διαλεκτική της φύσης (Ενγκελς, 1985).

αδυνατούν να εντάξουν την τεχνολογία, την επιστήμη και την παραγωγή στη διαλεκτική σχέση μεταξύ των ανθρώπων και ανθρώπων φύσης. Αδυνατούν να αντιληφθούν ότι η ίδια η παραγωγή και η εργασία είναι η γενεσιουργός αιτία (φιλοσοφικά η «υπόσταση») του πολιτισμού. Οι μεν απολυτοποιούν την παραγωγική σχέση προς τη φύση, οι δε τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Και οι δύο λιγότερο ή περισσότερο θεωρούν το υπάρχον σαν δεδομένο, στατικό και μάλλον αμετάβλητο, ανεξάρτητα αν το συνειδητοποιούν ή όχι, άσχετα με την ύπαρξη καλών ή κακών προθέσεων.

Θεωρούμε ότι σαν επιστήμονες και ιδιαίτερα σαν μηχανικοί παραγωγής και διοίκησης, χρειαζόμαστε μια επιστημονική φιλοσοφία ώστε να κατανοήσουμε τα κομβικά προβλήματα και να μπορούμε να παρέμβουμε. Η φιλοσοφία αυτή δεν μας χρειάζεται για να αντικαταστήσει τις επιμέρους επιστήμες, αλλά ως μια φιλοσοφία της παραγωγής που έρχεται να ενοποιήσει τον τεράστιο κατακερματισμό, την πολυδιάσπαση των επιστημών και τον αυξανόμενο όγκο πληροφορίας που συνήθως παρουσιάζεται ανιστορικά σαν να βγήκε από το κεφάλι του Δία. Θεωρούμε τα ζητήματα αυτά πολύ σημαντικά για να αφεθούν σε επαγγελματίες φιλοσόφους στο πλαίσιο ενός στενού καταμερισμού εργασίας που δεν συνάδει με το σημερινό επίπεδο κοινωνικοποίησης της παραγωγής και την αναγκαιότητα της σχεδιατέλειας. Για αυτό πιστεύουμε ότι η φιλοσοφία της Λογικής της Ιστορίας και γενικότερα η διαλεκτική προσφέρει ένα μεθοδολογικό πλαίσιο ανθρωπιστικής και ταυτόχρονα αυστηρά ορθολογικής κοσμοθεώρησης για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της παραγωγής συνολικά, αλλά και προβλημάτων που μπορούν να προκύψουν σε επίπεδο επιχείρησης και στην οργάνωση και διοίκηση ανθρώπων εντός και πέριξ της παραγωγής. Εκ πρώτης όψεως μπορεί να μην είναι εμφανές πως γίνεται αυτό, αλλά στην παρούσα εργασία θα διερευνηθούν θέματα των εργαζομένων εντός της παραγωγής, όπως το πως σχετίζεται η ανταμοιβή και γενικότερα τα κίνητρα με τα διαφορετικά είδη της εργασίας, πως προκύπτει ο μισθός κ.ά. Η φιλοσοφία της παραγωγής λοιπόν πιστεύουμε ότι μπορεί να απαντήσει και σε πρακτικά προβλήματα που προκύπτουν. Για παράδειγμα τέθηκε μετά την πανδημία το ερώτημα εαν θα έπρεπε να επιστρέψουν οι εργαζόμενοι στο χώρο εργασίας. Θεωρούμε εύκολη την απάντηση σε τέτοια ερωτήματα στο βαθμό που υπάρχει γνώση του τρόπου και της ιστορίας ανάπτυξης του καταμερισμού εργασίας.

Γενικότερα, πότε αναπτύσσεται η εφευρετικότητα και πως οι εφευρέσεις αξιοποιούνται και γιατί; Για ποιο λόγο ενώ η αρχή λειτουργίας της ατμομηχανής υπήρχε σαν τεχνολογία από την αρχαιότητα, όπως και άλλες εφευρέσεις και μηχανές, αυτές δεν μπήκαν, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, στην παραγωγική διαδικασία πριν την βιομηχανική επανάσταση; Για ποιο λόγο ενώ η ανθρωπότητα παράγει περισσότερο από ποτέ, το παραγόμενο προϊόν συσσωρεύεται σε μία μικρή ομάδα ανθρώπων; Σύμφωνα με στοιχεία της οργάνωσης Oxfam το πλουσιότερο 1% του πληθυσμού ιδιοποιήθηκε σχεδόν τα δύο τρίτα του συνολικού παγκόσμιου παραγόμενου προϊόντος των τελευταίων 2 ετών αξίας 42 τρις δολάρια. Ενώ συνολικά αυτό το 1% έχει ιδιοποιηθεί περίπου το μισό του παραγόμενου προϊόντος της τελευταίας δεκαετίας.³ Για να απαντηθούν όλα τα παραπάνω αλλά και άλλα όπως η καταστροφή του περιβάλλοντος και η εισαγωγή της αυτοματοποίησης, θα προσπαθήσουμε να δούμε την εργασία και την παραγωγή στον πυρήνα τους. Θα δούμε πως, για τι και με τι παράγουμε. Θα εξετάσουμε την διαδικασία γέννησης της παραγωγής αλλά και ποιος είναι ο σύγχρονος μηχανισμός διεξαγωγής αυτής και τα στάδιά της. Φυσικά χωρίς να έχουμε αυταπάτες ότι μπορούμε να δώσουμε ολοκληρωμένες άρτιες απαντήσεις θα επιχειρήσουμε τουλάχιστον να θέσουμε το πλαίσιο μια διεπιστημονικής διερεύνησης.

Στο πρώτο μέρος θα δούμε την κλιμάκωση της εργασίας και της παραγωγής σαν μια σχέση ανταλλαγής ύλης ανθρώπου - φύσης βασιζόμενοι στα ερευνητικά αποτελέσματα της φιλοσοφικής σχολής της Λογικής της Ιστορίας, όπως αυτά ανακαλύπτονται από τον Βαζιούλιν στο ομώνυμο έργο του, όπου εφαρμόζει τη συνειδητή διαλεκτική μεθοδολογία κατά τον Λογικό τρόπο. Στο δεύτερο μέρος θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε την ίδια διαδικασία όπως υπήρξε στην ιστορία βασιζόμενοι στη συγκεκριμένη σχολή και στο τρίτο μέρος θα εξεταστεί ειδικά η σύγχρονη μορφή της παραγωγής, η κεφαλαιοκρατική συνδυάζοντας τους δύο τρόπους-προσεγγίσεις που αναφέραμε (λογικό και ιστορικό). Θα αναλυθούν έννοιες όπως η επαναλαμβανόμενη, και ανανεούμενη εργασία, το εμπόρευμα, το χρήμα, η αναπαραγωγή του κεφαλαίου, η συσσώρευση, το κέρδος κτλ. και ιδιαίτερα η κίνηση του βιομηχανικού κεφαλαίου που εμπεριέχει το παραγωγικό κεφάλαιο και αποτελεί την πιο ουσιώδη διαδικασία της πραγματικής λεγόμενη οικονομίας. Σκοπός μας είναι η βελτιστοποίηση της παραγωγής στην υπηρεσία του ανθρώπου και όσο το δυνατόν στη

³ Βλ. την έρευνα Survival of the richest (Oxfam, 2023).

βάση της πιο επιστημονικά και φιλοσοφικά θεμελιωμένης συνείδησης και αυτοσυνείδησης για να επιτευχθεί αυτό.

Μέρος πρώτο: λογική εξέταση της εργασίας και της παραγωγής

1.1 Η παραγωγή της ζωής ως άμεσα ταυτόσημη με την κατανάλωση

Αμεσότητα

Η νοητική ανασύσταση ενός συγκεκριμένου οργανικού όλου είναι εξαιρετικά πολύπλοκη διαδικασία, πολυεπίπεδη και κλιμακούμενη. Η σκέψη κινείται μέσω της επίλυσης αντιφάσεων. Οι κατηγορίες της διαλεκτικής αναπαριστούν πλευρές του αντικειμένου που αναλύονται αλλά και συντίθεται ανάλογα με το στάδιο στο οποίο βρίσκεται η κίνηση της σκέψης. Στην κατηγορία του Είναι αν ως αποτέλεσμα της ανάλυσης γίνει παραπάνω διάσπαση των μερών, πέρα από την στοιχειώδη σχέση - «κύτταρο» του εν λόγω όλου, βγαίνουμε εκτός γνωστικού πεδίου της συγκεκριμένης έρευνας. Σε αυτή τη φάση η νόησή μας αναλύει το αντικείμενο διαμελίζοντάς το και αυτή είναι η πλευρά του αντικειμένου για τη διερεύνηση του οποίου η αφαίρεση είναι η βέλτιστη δυνατή. Εφαρμόζοντας ο Βαζιούλιν τη μεθοδολογία του οργανικού όλου στην κοινωνία διακρίνει την απλούστερη σχέση, την επιφάνεια της κοινωνίας. Αυτή εντοπίζεται ως η αλληλεπίδραση των ανθρώπων με το περιβάλλον-φύση και μεταξύ τους για την διατήρηση της ζωής του ατόμου και του γένους. Η εστίαση στην συγκεκριμένη αλληλεπίδραση γίνεται στην βάση της ενότητας βιολογικού-κοινωνικού, το βιολογικό προϋποτίθεται ως όρος του κοινωνικού. Γράφει συγκεκριμένα:

«Αντικείμενο της εξέτασης μας είναι η κοινωνία, η αλληλεπίδραση των ανθρώπων. Για αυτό και δεν διακρίνουμε το βιολογικό εν γένει, αλλά το βιολογικό στον άνθρωπο, στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και μάλιστα αρχικώς κατεξοχήν το βιολογικό ως όρο, ως προϋπόθεση του κοινωνικού, δηλαδή από την άποψη της γνωστικής διαδικασίας το βιολογικό στον άνθρωπο και στις μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις διακρίνεται όπως αυτό προβάλλει προ της ειδικής ανάδειξης των χαρακτηριστικών του κοινωνικού, είτε σε σχετική (αλλά όχι απόλυτη) ανεξαρτησία από το κοινωνικό» (Βαζιούλιν, 2004: 103).

Εστιάζοντας σε αυτή την σχέση ανθρώπου περιβάλλοντος παρατηρούμε ότι - σε αντίθεση με τα ζώα- το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ανθρώπου είναι η δυνατότητα μετασχηματισμού της φύσης. Ως βιολογικό ον ο άνθρωπος έχει ορισμένες ανάγκες που δύναται να ικανοποιήσει η φύση με τα αντικείμενα της. Με έναν διαφορετικό ορισμό

η απλούστερη σχέση είναι η κατανάλωση ως ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών (ό.π.: 108). Ακόμα στο επίπεδο που κινούμαστε μπορεί να απέχουμε από την ώριμη παραγωγή αλλά ήδη, παρόλα αυτά, η κατανάλωση τροφής π.χ. είναι ταυτόχρονα παραγωγή του ανθρώπινου σώματος, αυτή είναι μια καταναλωτική παραγωγή. Οι βιολογικές ανάγκες για αέρα, νερό κτλ. μπορούμε να θεωρήσουμε ότι παραμένουν αμετάβλητες ποιοτικά και ποσοτικά και ικανοποιούνται εντός κάποιων ορίων. Στην κατανάλωση αυτές εξαφανίζονται και ανανεώνονται. Εφόσον η διαδικασία επαναλαμβάνεται, ταυτόχρονα μεταβάλλεται. Τα αντικείμενα του περιβάλλοντος πρέπει να παράγονται με ρυθμό μεγαλύτερο ή ίσο ώστε να διατηρείται σταθερό το «απόθεμα». Εξωτερικό όριο της ανανέωσης των αναγκών είναι η περιορισμένη ποσότητα των αντικειμένων και πιθανώς ο περιορισμένος χώρος για εναπόθεση των αποβλήτων του «μεταβολισμού». Αν δεν υπάρχει δυνατότητα μετοίκησης, τότε η μόνη οδός επιβίωσης είναι η επενέργεια σε εκείνες τις διαδικασίες της φύσης οι οποίες είναι αναγκαίες για την παραγωγή αντικειμένων, όχι απλά έτοιμων. Το εσωτερικό όριο αυτής της ανανέωσης φτάνει στο τέλος του με τον θάνατο του ατόμου, αλλά υπερβαίνεται με τη γέννηση του νέου. Η ουσία του έμβιου όντος έγκειται στη διαρκή αυτοανανέωση του (ό.π.: 117). Σε κάποιο στάδιο της διατήρησης της ζωής του ατόμου επέρχεται η γενετήσια ανάγκη η ικανοποίησή της οποίας οδηγεί στην εμφάνιση νέας ζωής (τέκνου), στη συνέχεια και στην ανάγκη για ανατροφή (τέκνου, τέκνων). Αυτά συνιστούν ιδιαίτερη κατανάλωση, που οδηγεί στη συνέχιση του είδους. Εδώ περνάμε στην εξέταση των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων και στο αλληλένδετο αυτών λόγω της βιολογίας τους. Με την έλευση των παιδιών αρχίζει και η καλλιέργεια αυτών, η εκπαίδευση από τους γονείς, ώστε αυτά να καταστούν ανεξάρτητα. Η σχέση αυτή διαπαιδαγώγησης μεταξύ γονέων και παιδιών και γενικότερα μεταξύ παλαιότερης και νεότερης γενιάς για εξασφάλιση αντικειμένων κατανάλωσης αυτοτελώς είναι η ανώτερη μορφή σχέσης για την «παραγωγή» της ζωής.

1.2 Από την καθαυτό κατανάλωση στην καθαυτό παραγωγή

Μετάβαση από το είναι στην ουσία

Με βάση την απλούστατη σχέση η όλη διαδικασία «παραγωγής» της ζωής πραγματοποιείται σαν ένα αντιφατικό δίπολο, οι πόλοι του οποίου είναι: από τη μία πλευρά το έμβιο ον και οι ανάγκες του και από την άλλη, η φύση, ως διαδικασία ικανή

να παρέχει πόρους για την ικανοποίηση των αναγκών του έμβιου όντος. Διανύονται τέσσερις βαθμίδες αυτής της αντίφασης (ό.π.:132-145).

1. Στη πρώτη έχουμε άμεση ταύτιση κατανάλωσης και «παραγωγής», ή πιο σωστά εξασφάλισης αντικειμένων προς κατανάλωση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα φυτά που ανταλλάσσουν ουσίες με το περιβάλλον τους. Στον άνθρωπο τέτοιες διαδικασίες είναι ανηρημένες εντός της βιολογίας του όπως η αναπνοή.

2. Στη δεύτερη βαθμίδα έχουμε διάκριση των δύο διαδικασιών κατανάλωσης και εξασφάλισης των απαραίτητων αντικειμένων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα ζώα. Η σύνδεση των εν λόγω διαδικασιών είναι εξωτερική. Αποφασιστικός παράγοντας, όπως στη πρώτη βαθμίδα, παραμένει το περιβάλλον. Παράλληλα, και στις δύο βαθμίδες, οι ζωντανοί οργανισμοί επενεργούν στο περιβάλλον. Σε αυτή τη βαθμίδα όμως το έμβιο ον αντεπιδρά με τα όργανα του σώματος. Η μορφή της κίνησης αυτής της αντεπίδρασης είναι κατεξοχήν μηχανική.

3. Στην τρίτη βαθμίδα, της αντίθεσης τα αντικείμενα προς κατανάλωση εξασφαλίζονται με μηχανική χρήση πραγμάτων της φύσης π.χ. λίθων, ξύλων, οστών κτλ., δεδομένων σε έτοιμη μορφή από τη φύση. Στην ακραία εκδοχή αυτής της βαθμίδας τα μέσα αυτά μετασχηματίζονται λόγω της αντίστασης της φύσης και αλλάζουν μορφή και λειτουργία. Με τη σειρά τους, λόγω αυτής της αλλαγής, αλλάζουν και τα αντικείμενα κατανάλωσης που γίνονται τεχνητά δημιουργημένα αντικείμενα.

4. Όταν καθίσταται κυρίαρχη η χρήση τέτοιων μέσων επενέργειας μεταβαίνουμε στην τέταρτη βαθμίδα της καθαυτό αντίφασης. Σε όλες τις προηγούμενες βαθμίδες η κατανάλωση εξαρτάται από τα δεδομένα από τη φύση αντικείμενα που διαμορφώνονται από φυσικές διαδικασίες ανεξάρτητες από αυτή της κατανάλωσης και τυχαίες ως προς αυτή. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως έχουμε διαμόρφωση των αντικειμένων κατανάλωσης ακριβώς για την κατανάλωση. Έχουμε παραγωγή σε εσωτερική ενότητα με την κατανάλωση. Εξαιρετικής σημασίας είναι η διαλεκτική σκέψη του Μαρξ για το ζήτημα:

«Η παραγωγή είναι άμεσα κατανάλωση, η κατανάλωση είναι άμεσα παραγωγή. Καθεμία είναι άμεσα το αντίθετό της. Ταυτόχρονα όμως συντελείται ανάμεσα στις δύο μια μεσολαβητική κίνηση. Η παραγωγή διαμεσολαβεί την κατανάλωση: δημιουργεί το υλικό της κατανάλωσης, που χωρίς την παραγωγή θα της

έλειπε το αντικείμενο. Αλλά και η κατανάλωση διαμεσολαβεί την παραγωγή, καθώς αυτή μόνο δημιουργεί τα προϊόντα το υποκείμενο για το οποίο αυτά αποτελούν προϊόντα. Μόνο η κατανάλωση αποτελείώνει το προϊόν [...] Η κατανάλωση παράγει την παραγωγή δίπλα: 1) Γιατί μόνο στην κατανάλωση το προϊόν γίνεται πραγματικό προϊόν. Π.χ. ένα φόρεμα γίνεται πραγματικό φόρεμα μονάχα όταν το φορούν· ένα σπίτι που δεν κατοικείται δεν είναι στην πραγματικότητα πραγματικό σπίτι· ώστε το προϊόν επαληθεύεται σαν προϊόν, γίνεται προϊόν - σε αντιδιαστολή από απλό φυσικό αντικείμενο- μόνο στην κατανάλωση. Μόνο η κατανάλωση αποτελείώνει το προϊόν, διαλύοντας το· γιατί προϊόν είναι η παραγωγή όχι απλά σαν εμπράγματαωμένη δραστηριότητα, αλλά - αποκλειστικά - σαν αντικείμενο για το ενεργό υποκείμενο 2) Γιατί η κατανάλωση δημιουργεί την ανάγκη για νέα παραγωγή, δημιουργεί λοιπόν το ιδεατό, εσωτερικά κινητήριο λόγω της παραγωγής, που είναι προϋπόθεση της τελευταίας. Η κατανάλωση δημιουργεί το κίνητρο της παραγωγής· δημιουργεί επίσης το αντικείμενο που δρα στην παραγωγή σαν καθοριστικό του σκοπού της» (Μαρξ, 2022: 59).

Συνολικά η επενέργεια στη φύση σε αυτή τη βαθμίδα, αν εστιάσουμε στο ανθρώπινο υποκείμενο, συνιστά την εργασία, ενώ, αν εστιάσουμε στο αποτέλεσμα, στο προϊόν, συνιστά την παραγωγή. Είναι η ίδια διαδικασία εξεταζόμενη από διαφορετική σκοπιά.

1.3 Καθαυτό παραγωγή.

Εργασία και παραγωγή ως διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου και φύσης.
Ουσία

Η εργασία εν γένει περιλαμβάνει τα παρακάτω μέρη:

- τον άνθρωπο σαν υποκείμενο
- το αντικείμενο της εργασίας
- τα μέσα της εργασίας
- το αποτέλεσμα δηλαδή το προϊόν της εργασίας.

Η αλληλεπίδραση των παραπάνω μερών συνιστούν την εργασία και η μορφή πραγματοποίησης αυτής τον τρόπο εργασίας (Βαζιούλιν, 2004: 147).

Η ιδιοτυπία της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης με τη φύση-, της εργασίας, σε αντιδιαστολή με την αλληλεπίδραση άλλων όντων, έγκειται εκτός των άλλων και στην ικανότητα σκοποθεσίας. Ο Μαρξ γράφει στο Κεφάλαιο:

«Η αράχνη κάνει δουλειές που μοιάζουν με αυτές που κάνει ο υφαντής, και η μέλισσα με το χτίσιμο των κυττάρων της κερήθρας της ντροπιάζει κάμποσους ανθρώπους-αρχιτέκτονες. Αυτό όμως που ξεχωρίζει από τα πριν το χειρότερο αρχιτέκτονα από την καλύτερη μέλισσα είναι ότι έχει κιόλας φτιάξει το

εργασιακή διαδικασία εντοπίζονται σε σταθερή μορφή. Δεύτερον, όταν και όποτε το αντικείμενο της εργασίας δεδομένου είδους υπόκειται σε προκαταρκτική επεξεργασία για να του προδοθεί ομοιογένεια σταθερότητα και να καταστεί λιγότερο ευμετάβλητο ως αντικείμενο της εργασίας» (Βαζιούλιν, 2004: 161).

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η επανάληψη της εργασιακής διαδικασίας οδηγεί σε μεγαλύτερη σύνδεση των μερών της εργασίας αλλά και σε διαφοροποίησή τους.

Αυτή επιμερίζεται ως αποτέλεσμα:

1^{ον}) εσωτερικών συνδέσεων

2^{ον}) της δομής των αναγκών π.χ. παραγωγή τροφής

3^{ον}) της ποικιλομορφίας του φυσικού υλικού αντικειμένων και μέσων εργασίας π.χ. παραγωγή ζωοτροφής.⁴

Λόγω της αύξησης της πολυπλοκότητας και της ποσότητας της εργασίας το μεμονωμένο άτομο αδυνατεί να φέρει εις πέρας αυτό το έργο και οδηγούμαστε στον καταμερισμό εργασίας. Υπό το πρίσμα της επιφάνειας της κοινωνίας αυτό σημαίνει ένα πρώτος καταμερισμός μεταξύ των δύο φύλων, παιδιών και ηλικιωμένων. Θα αναφερθούμε στον καταμερισμό εκτενέστερα παρακάτω. Όσο μεγαλώνει ο πληθυσμός αυξάνονται οι εργασιακές διαδικασίες για να επιφέρουν αντίστοιχο αναλογικά αποτέλεσμα και όταν υπάρχει έλλειψη του φυσικού υλικού επέρχεται αναγκαιότητα μετάβασης σε άλλου τύπου διαδικασία. Συνεχίζοντας στη λογική της ώριμης εργασίας, όλα τα συστατικά αλλάζουν σε αντίστοιχη εαυτής βάση, όλα δημιουργούνται από την ίδια την εργασία. Η εργασία μετασχηματίζει την δραστηριότητα του ανθρώπου λειτουργικά και μορφολογικά. Όχι μόνο το **τι** κάνει αλλά και το **πως** το κάνει. Γεννιέται μια ανάγκη κατεξοχήν ανθρώπινη και πολιτισμική που έχει μεν σωματική συνιστώσα, όπως την ανάγκη κίνησης των χεριών και χρησιμοποίησης του εγκεφάλου, αλλά επ' ουδενί λόγω δεν ανάγεται σε αυτήν. Είναι η ανάγκη για εργασία.

⁴ Να σημειωθεί ότι τα παραπάνω στη σύγχρονη βιομηχανία μεταφράζονται (ό.π.:163)

i) σε εξορυκτική βιομηχανία και πρωτογενούς επεξεργασίας

ii) σε παραγωγή μέσων παραγωγής

iii) σε παραγωγή αντικειμένων προς κατανάλωση

iv) κατάρτιση στελεχών

Και επιπλέον, η εξορυκτική βιομηχανία μπορεί να θεωρηθεί υπό μια έννοια μετεξέλιξη της άγρας έτοιμων από τη φύση αντικειμένων.

Ανάλογα με το βαθμό ωρίμανσης της εργασίας και τον χαρακτήρα της εργασίας μπορούμε να διακρίνουμε τους δύο παρακάτω βασικούς τύπους, την επαναλαμβανόμενη και την αναπτυσσόμενη-μεταβαλλόμενη εργασία.⁵

Επαναλαμβανόμενη εργασία

Η συγκεκριμένη μορφή πραγματοποιείται όχι λόγω της ανάγκης για εργασία αλλά για εξωτερικά κίνητρα, για το αποτέλεσμα, μισθό, καταναγκασμό κτλ.⁶ Κατά βάση μπορεί να είναι κουραστική, μονότονη, αλλοτριωτική. Ένα σύγχρονο παράδειγμα είναι η εργασία ενός εργάτη σε γραμμή παραγωγής φορντικού μοντέλου. Χαρακτηριστικό αυτής είναι η παραγωγή με βάση την ποσότητα των προϊόντων. Δεδομένο είναι ότι στο συγκεκριμένο εργασιακό υποκείμενο αντιστοιχεί ένα μίνιμουμ δεξιοτήτων και εκπαίδευσης. Η ίδια η σκέψη του εργαζόμενου καθίσταται στερεοτυπική εντός συγκεκριμένων νορμών

⁵ Βλ και (Πατέλης, 2007: 3), (Πατέλης, 2019: 59).

⁶ Όσον αφορά τη συγκεκριμένη προβληματική τονίζει χαρακτηριστικά ο νεαρός Μαρξ στα Οικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα:

«Τι λοιπόν συνιστά την αλλοτρίωση της εργασίας; Πρώτα, το γεγονός ότι η εργασία είναι εξωτερική προς τον εργάτη, δηλαδή, δεν ανήκει στην ουσιαστική του ύπαρξη· ότι στην εργασία του, επομένως, δεν επιβεβαιώνει αλλά αρνείται τον εαυτό του, δεν νιώθει ευτυχής αλλά δυστυχής, δεν αναπτύσσει ελεύθερα τη φυσική και πνευματική του ενέργεια αλλά απονεκρώνει το σώμα του και καταστρέφει το νου του. Ο εργάτης λοιπόν αισθάνεται τον εαυτό του μόνο έξω από την εργασία του, και στην εργασία του αισθάνεται έξω από τον εαυτό του. Είναι σε οικείο περιβάλλον όταν δεν εργάζεται και όταν εργάζεται δεν είναι σε οικείο περιβάλλον· η εργασία του επομένως δεν είναι εθελοντική αλλά καταναγκαστική· είναι καταναγκαστική εργασία. Δεν είναι λοιπόν η ικανοποίηση μιας ανάγκης· είναι απλώς μέσο για την ικανοποίηση αναγκών εξωτερικών προς αυτήν. Ο αλλότριος χαρακτήρας της εμφανίζεται σαφώς στο γεγονός ότι όταν δεν υπάρχει κανένας φυσικός ή άλλος καταναγκασμός, η εργασία αποφεύγεται σαν κοινωνική μάστιγα» (Μαρξ, 1974: 89-90).

Αναπτυσσόμενη-μεταβαλλόμενη εργασία

Η συγκεκριμένη εργασία διεξάγεται για την ίδια την ανάγκη για εργασία. Η ίδια η δραστηριότητα συνιστά κατανάλωση προς ικανοποίηση αυτής της ανάγκης. Το βασικό χαρακτηριστικό της είναι η ανάπτυξη, η τελειοποίηση της εργασιακής διαδικασίας που την καθιστά δημιουργική εργασία προς επίτευξη της ομορφιάς. Το εξωτερικό κίνητρο ως προς το αποτέλεσμα υπάγεται στα παραπάνω. Αυτή η εργασία αναπτύσσει τον ψυχισμό, την νόηση του ανθρώπου, την αυτοπραγμάτωσή του. Το μέσο (εργασία) γίνεται σκοπός.⁷ Η παραγωγή γίνεται με βάση κυρίως την ποιότητα.

Οι παραπάνω τύποι βέβαια εξετάζονται εδώ σε καθαρή μορφή. Ακόμα και η εργασία που αποτελεί μέσο δεν είναι απλά μέσο αλλά και η μεταβαλλόμενη εργασία δεν είναι μόνο αυτοσκοπός. Ένα επιπλέον αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της ώριμης εργασίας είναι η εξάρτηση από το παρελθόν, δεδομένου ότι, όπως αναφέρθηκε, όλα τα συστατικά στοιχεία της είναι προϊόντα και τα ίδια προγενέστερης εργασίας. Μάλιστα όσο μεγαλύτερη η ανάπτυξη της εργασίας τόσο μεγαλύτερη η εξάρτηση. Συνακόλουθα, τα νέα άτομα οφείλουν να «συμμορφώνονται» στις επιταγές της παραγωγής ανεξάρτητα υποκειμενικών θελήσεων.

Παράλληλα με την διαδικασία αλληλοσύνδεσης, εσωτερικών δεσμών παρατηρείται και η αυτονόμηση των μερών της εργασίας. Αυτή η τάση στο ακραίο της σενάριο, με δεδομένη την ισχύ των σύγχρονων παραγωγικών διαδικασιών, ενέχει και τον κίνδυνο καταστροφής της παραγωγής. Ο Πατέλης εντοπίζει 3 περιπτώσεις αιτιών ανισομερούς ανάπτυξης των μερών της εργασίας:

- «1) από την ανυπαρξία σκόπιμα συγκροτημένου «μηχανισμού», συστήματος επίλυσης αυτών των προβλημάτων, συστήματος αποτελεσματικής σφαιρικής σχεδιοποίησης, εποπτείας, ελέγχου και διοίκησης
- 2) από την ύπαρξη αναντίστοιχου για το επίπεδο ανάπτυξής του όλου της εργασίας μηχανισμού

⁷ Ο Ρίχτα γράφει:

«καταργείται η ρήξη ανάμεσα στο μέσο και στον σκοπό, η γενική εργασία, η διαδικασία μετατροπής του κόσμου, γίνεται εδώ ένα με την αυτοδιάπλαση του ανθρώπου, η προσανατολισμένη λογικά εργασία, γίνεται ένα με την ελεύθερη άσκηση των ανθρώπινων δυνάμεων, που γίνεται αυτοσκοπός. Στη δημιουργική εργασία, ο άνθρωπος, με την εκδήλωση των ζωτικών του δυνάμεων, δεν γίνεται καθόλου απλό μέσον, αλλά ενεργός μεσάζων της δικής του ανάπτυξης και συνάμα της ανάπτυξης των άλλων» (Ρίχτα, 2008: 122).

3) από την ύπαρξη ασύνδετων και αντιφατικών προς αλλήλους και προς τα συστατικά στοιχεία τέτοιων μηχανισμών ενισχυόμενων και από ασύμβατες με τη λογική της βελτιστοποίησης της κοινωνικής παραγωγής επιδιώξεις» (Πατέλης, 2019:70).

Είναι εμφανές ότι με την παραπάνω θεώρηση η ανάπτυξη της εργασιακής διαδικασίας δεν είναι τελεολογικά μόνο προοδευτική.

Καταμερισμός της εργασίας

Ο καταμερισμός της εργασίας είναι ο διαμελισμός της εργασίας σε αυτοτελή μέρη. Μεθοδολογικά με την διερεύνηση του καταμερισμού εργασίας μελετάται η ουσιώδης συνάφεια μεταξύ των ανθρώπων ως ανθρώπων και όχι απλά ως βιολογικών όντων. Στον καταμερισμό της εργασίας έχουμε διαφορετική κατανομή εντός αυτής όλων των συστατικών μερών της. Ο καταμερισμός σαν σχέση μεταξύ ανθρώπων έχει δύο πλευρές:

1^{ον}) Καθορίζεται άμεσα από την επενέργεια του ανθρώπου στη φύση.

2^{ον}) Καθορίζεται από τη χρησιμοποίηση της εργασίας από τους ανθρώπους ως μέσου κάλυψης των βιολογικών αναγκών ή -στην αναπτυγμένη εργασία- κάλυψης της ίδιας ανάγκης για εργασία (Βαζιούλιν, 2004: 181-182)

Στην πρώτη πλευρά, εφόσον ο καταμερισμός καθορίζεται από τα αντικείμενα και τα μέσα εργασίας, διακρίνεται μία *τεχνολογική πτυχή*.⁸ Αν αυτός ο καταμερισμός καθορίζεται από τις ικανότητες, γνώσεις κτλ. του υποκειμένου, τότε διακρίνεται μία *οργανωτική πτυχή*.⁹ Μιλάμε δηλαδή για τεχνολογικές και οργανωτικές σχέσεις των

⁸ Ο Μαρξ στην Αθλιότητα της φιλοσοφίας σημειώνει:

«Η εργασία οργανώνεται, καταμερίζεται μ'άλλα λόγια, σύμφωνα με τα εργαλεία που έχει στη διάθεσή της. Ο χειρόμυλος υποθέτει άλλον καταμερισμό της εργασίας απ'τον ατιμόμυλο. Το να θέλουμε λοιπόν γενικά ν'αρχίσουμε απ'τον καταμερισμό εργασίας για να κατασταλάξουμε παρακάτω σ'ένα ειδικό εργαλείο παραγωγής, τις μηχανές, είναι σαν κουντάμε κατακούτελα την ιστορία(σαν να ερχόμαστε σ'ολομετωπη σύγκρουση με την ιστορία[...]) Στο μέτρο που αναπτύσσεται η συγκέντρωση των εργαλείων στο ίδιο μέτρο αναπτύσσεται κι ο καταμερισμός της εργασίας και *vice versa*(αντίστροφα). Να ποια είναι η αιτία που κάθε μεγάλη εφεύρεση στη μηχανική την ακολουθεί ένας μεγαλύτερος καταμερισμός της εργασίας, και κάθε ανάπτυξη στον καταμερισμό της εργασίας φέρνει με τη σειρά της καινούργιες μηχανικές εφευρέσεις» (Μαρξ, χ.χ.: 131-137).

⁹ Γράφει ο Μαρξ στο Κεφάλαιο:

«Κάθε άμεσα κοινωνική ή από κοινού εργασία σε σχετικά μεγάλη κλίμακα χρειάζεται λίγο-πολύ μια διεύθυνση, που να εναρμονίζει τις ατομικές δραστηριότητες και να εκτελεί τις γενικές λειτουργίες που πηγάζουν από την κίνηση του συνολικού παραγωγικού σώματος σε διάκριση από την κίνηση των αυτοτελών οργάνων του. Ένας μονάχος βιολιστής διευθύνει τον ίδιο του τον εαυτό, ενώ μια ορχήστρα χρειάζεται τον μαέστρο της» (Μαρξ, 2008: 346).

ανθρώπων εντός της εργασίας, δηλ. για σχέσεις που συναρτώνται με την τεχνολογία παραγωγής και διοίκησης/οργάνωσης (ό.π.).

Στην ανώριμη εργασία, στην πιο απλή μορφή της, η συνένωση των ανθρώπων προκύπτει από το ίδιο το φυσικό υλικό του αντικειμένου ή του μέσου εργασίας. Π.χ. κατά την προσπάθεια μεταφοράς ενός βράχου από διάφορα άτομα για το χτίσιμο ενός τείχους, αυτό που αρχικά απαιτείται είναι η *απλή συνεργασία*. Στη σύγχρονη παραγωγή, καθοριστικός παράγοντας της συνένωσης είναι συνολικά τα εσωτερικά συστατικά στοιχεία της εργασίας και όχι το τυχαίο και η φύση. Σίγουρα το φυσικό υλικό επηρεάζει τον τρόπο συνένωσης των ανθρώπων, για παράδειγμα σε ένα λατομείο μαρμάρου, εν αντιθέσει με ένα μεταλλείο χαλκού, ωστόσο, πρωτεύοντα στοιχεία είναι πλέον τα τεχνολογικά μέσα παραγωγής, οι μέθοδοι της τεχνικής, η σύγχρονη διοίκηση-οργάνωση κτλ.

Όσον αφορά τον καταμερισμό εργασίας σε σχέση με τα αντικείμενα κατανάλωσης, στη βάση της επαναλαμβανόμενης εργασίας, η συνένωση πραγματοποιείται και εδώ με διαφορετικό τρόπο, με βάση το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Δηλαδή, με βάση το αν μας ενδιαφέρει η ποσότητα του προϊόντος ή η ποιότητα του. Για παράδειγμα, είναι διαφορετικός ο τρόπος παραγωγής σε ένα εργοστάσιο παραγωγής αυτοκινήτων μαζικής απεύθυνσης, από τον τρόπο παραγωγής σε ένα εργοστάσιο υπερπολυτελών μάρκας. Στη δεύτερη περίπτωση, πολλές φορές η κατασκευή και η συναρμολόγηση των εξαρτημάτων γίνεται ακόμα και χειροποίητα, στη βάση της εργασίας υπερεξειδικευμένου τεχνίτη. Ακόμα στην περίπτωση της εργασίας χάριν της ανάγκης για εργασία, όπως έχουμε αναφέρει, εκείνο που μας ενδιαφέρει κυρίως είναι η ποιότητα της εργασίας. Όταν όλα τα συστατικά μέρη της εργασίας είναι αποτέλεσμα ειδικών μορφών αυτής, τότε περνάμε στον εσωτερικό καταμερισμό, σύμφωνα με τον Βαζιούλιν:

«Ο καταμερισμός της εργασίας, ο οποίος έχει διεισδύσει στην ίδια την εργασιακή διαδικασία, συνιστά εσωτερικό καταμερισμό της εργασίας. Ευρύτερος εσωτερικός καταμερισμός της εργασίας είναι εκείνος ο καταμερισμός εργασίας κατά τον οποίο μετατρέπονται σε ειδικές και διακεκριμένες εργασιακές διαδικασίες η σκοποθεσία και η πραγμάτωση του σκοπού. Είναι ευρύτερος ήδη λόγω του ότι ο διαχωρισμός του σκοπού από την πραγμάτωση του συνιστά διαχωρισμό μία στιγμής [πλευράς, συνιστώσας] της εργασιακής διαδικασίας από όλες τις υπόλοιπες. Εντός της εργασιακής διαδικασίας, γενικά, ο άνθρωπος θέτει ορισμένο σκοπό και σε αντιστοιχία με αυτόν τον σκοπό θέτει σε κίνηση το μέσο της εργασίας και επενεργεί στο αντικείμενο της εργασίας. Σκοποθεσία και πραγμάτωση, εκπλήρωση του σκοπού είναι δύο εσωτερικά

ενιαίες και αντίθετες, αντιφατικές πλευρές της εργασιακής διαδικασίας. Η διάζευξη αυτών των πλευρών σε διαφορετικές εργασιακές διαδικασίες σημαίνει ότι η εν λόγω εσωτερικά ενιαίες πλευρές αποκτούν σχετικά μεμονωμένη εξωτερική ύπαρξη. Αυτό είναι ουσιαστικά το σχίσμα διανοητικής και φυσικής εργασίας»¹⁰ (ό.π.: 190).

Φύση και παραγωγή

Όπως έχει επισημανθεί στη συγκεκριμένη θεωρία και μεθοδολογία του Βαζιούλιν που ακολουθούμε, η διαδικασία ανταλλαγής ύλης ανθρώπου-περιβάλλοντος από την σκοπιά του προϊόντος, συνιστά την παραγωγή. Κάποιες πλευρές λοιπόν θα επανεξεταστούν και θα αναδειχθούν νέες από την σκοπιά εμφαιτικά της παραγωγής (του προϊόντος) αν και όχι αποκλειστικά. Πρέπει να έχουμε υπόψιν ότι στη διαλεκτική μεθοδολογία της οι έννοιες οι ίδιες κλιμακώνονται σε μια διαδικασία εμβάθυνσης προς την αναπαράσταση του νοητά συγκεκριμένου οργανικού όλου. Όλα τα συστατικά μέρη που έχουν αναλυθεί παραπάνω μπορούν να θεωρηθούν από αυτή την άποψη ως:

- εργασιακή διαδικασία = διαδικασία παραγωγής
- αντικείμενα και μέσα εργασίας = μέσα παραγωγής
- υποκείμενο της εργασίας = παραγωγός
- αποτέλεσμα = προϊόν της παραγωγής

Με μια πρώτη ματιά τα παραπάνω μπορεί να φαντάζουν σαν διαφορετική ονοματοδοσία, αλλά όπως διευκρινίζεται από τον συγγραφέα, τώρα κινούμαστε στη λογική εξέταση μας στο επίπεδο της διαφοράς μεταξύ κοινωνικού και φυσικού εντός του κοινωνικού (ό.π.: 194-195). Ενώ στην απλούστατη σχέση υπήρχε ταύτιση φύσης και κοινωνίας, στη μετάβαση προς την ουσία υπάρχει η διάκριση. Το συγκεκριμένο επίπεδο εστίασης είναι πολύ σημαντικό όσον αφορά τη συμμετοχή της φύσης στην παραγωγή. Από αυτή την οπτική του προϊόντος στην παραγωγική διαδικασία δεν λαμβάνουν μέρος μόνο το υποκείμενο-άνθρωπος, με τα μέσα εργασίας μέσω των οποίων το υποκείμενο διαμορφώνει το αντικείμενο, αλλά, πρωτίστως, τα υλικά της φύσης και οι φυσικοί νόμοι, με ότι αυτό συνεπάγεται. Συνεπώς, η φύση δεν συμμετέχει ως κάτι το παθητικό που απλά δέχεται τη δράση του ανθρώπου, αλλά ως κάτι το ανεξάρτητο. Η επενέργεια της φύσης προβάλλει ως κάτι το «θετικό». Ο ίδιος ο

¹⁰ Οι Μαρξ και Ένγκελς στη Γερμανική ιδεολογία αναφέρουν σχετικά «Ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται πραγματικά τέτοιος μονάχα από τη στιγμή που εμφανίζεται ένας καταμερισμός υλικής και πνευματικής εργασίας» (Μαρξ, Ένγκελς, 1997: 77).

άνθρωπος αποτελεί φυσικό σώμα, όπως και τα μέσα παραγωγής. Οι φυσικοί νόμοι αξιοποιούνται για την παραγωγή. Αυτή η διαδικασία διαμορφώνεται σε αυτή την επενέργεια του ανθρώπου στη φύση. Μέσα στα παραγωγικά πλαίσια της ανταλλαγής ύλης, ο άνθρωπος γίνεται «προϊόν» της φύσης και η φύση προϊόν του ανθρώπου.

Ως εκ τούτου, εντός της παραγωγής προϊόντων η φύση και ο άνθρωπος προβάλλουν ως *παραγωγικές δυνάμεις*. Σε αυτή τη σχέση, σε αυτό το δίπολο, ο ενεργητικός πόλος είναι ο άνθρωπος-παραγωγός και η φύση πολώνεται στην άλλη μεριά σαν όροι της παραγωγής ή αντικείμενα εργασίας (ο.π.: 197). Η σύνθεση των *παραγωγικών δυνάμεων*¹¹ εντός της πραγματοποιούμενης παραγωγής έχει ως εξής:

- ο άνθρωπος-παραγωγός
- τα μέσα παραγωγής: - μέσα εργασίας
 - αντικείμενα εργασίας
 - όροι της παραγωγής

Με όσα έχουν ειπωθεί, πρέπει να τονιστεί ότι η βασική παραγωγική δύναμη είναι ο άνθρωπος και ότι ο καταμερισμός και η οργάνωση/διοίκηση της παραγωγής είναι επίσης παραγωγική δύναμη, εφόσον επηρεάζεται από αυτόν η παραγωγή του προϊόντος. Τέλος, ο *τρόπος παραγωγής* με τη στενή έννοια ορίζεται ως ο τρόπος χρήσης των μέσων παραγωγής κατά την διαδικασία της παραγωγής.

Σχέσεις παραγωγής

¹¹ Ο Βακαλιός συμπεριλαμβάνει:

«τη γη, την ενέργεια και τις φυσικές πρώτες ύλες, τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις που δημιουργούνται από την άμεση δράση του ανθρώπου, τη συνεργασία, τον καταμερισμό της εργασίας, τις μηχανές και την τεχνολογία, κάθε εφαρμογή της επιστήμης στην παραγωγή και στην κοινωνική ζωή, την επιδεξιότητα του ανθρώπου, την συνεταιριστική συνεργασία, τα μέσα επικοινωνίας, τη συλλογική εργατική δύναμη, κάθε ορθολογική ολοκλήρωση, τα οργανωτικά συστήματα και τους μηχανισμούς διοίκησης, την οργάνωση και διεύθυνση (το management), Την ίδια την κοινωνία ως ολοκλήρωση και ως σύστημα αναπαραγωγής της κοινωνίας» (Βακαλιός, 2002: 197).

Θα εξεταστούν παρακάτω οι σχέσεις παραγωγής, εννοώντας με αυτή την έννοια συνολικά τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων στην παραγωγή. Ο Μαρξ γράφοντας για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής δίνει έμμεσα τον κάτωθι ορισμό:

«...σχέσεις, στις οποίες έρχονται μεταξύ τους οι άνθρωποι στο προτσές της κοινωνικής ζωής τους, στην παραγωγή της κοινωνικής τους ζωής-έχουν ειδικό, ιστορικό και παροδικό χαρακτήρα, και τέλος, ότι οι σχέσεις διανομής, που στην ουσία τους είναι ταυτόσημες με αυτές τις σχέσεις παραγωγής, είναι η ανάποδη όψη τους, έτσι και που και δύο μαζί έχουν τον ίδιο, ιστορικά παροδικό χαρακτήρα» (Μαρξ, 1979: 1078)

Αυτές οι σχέσεις διερευνώνται από τον Βαζιούλιν μέσω του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας όταν «διάφορες στιγμές της εσωτερικά διαρθρωμένης εργασίας περιέρχονται ως κλήρος σε διάφορους ανθρώπους» (Βαζιούλιν, 2004: 202). Στην επιφάνεια οι σχέσεις παραγωγής προβάλλουν σαν σχέσεις με σκοπό τα προϊόντα προς κατανάλωση. Δηλαδή, σε συνάρτηση με τη διανομή των προϊόντων. Αυτή είναι μια επιφανειακή άποψη, γιατί της διανομής των προϊόντων έχει προηγηθεί η διανομή των μέσων παραγωγής και η κατανομή των ανθρώπων στα διαφορετικά είδη εργασίας. Επιπλέον, μπορεί να φαίνεται σαν να προηγείται η διανομή ωστόσο, το καθοριστικό στοιχείο είναι η παραγωγή, η ίδια η παραγωγή είναι που μετασχηματίζει τη διανομή. Αναφέρει ο Μαρξ στα Grundrisse:

«Στη πιο ρηχή εκδοχή, η διανομή των προϊόντων εμφανίζεται σαν διανομή των προϊόντων, κι έτσι σαν αρκετά απομακρυσμένη και σχεδόν αυτοτελής απέναντι στην παραγωγή. Πριν όμως γίνει διανομή των προϊόντων, η διανομή είναι: 1) διανομή των εργαλείων παραγωγής, και 2)-πράγμα που αποτελεί παραπέρα προσδιορισμό της ίδιας σχέσης-διανομή των μελών της κοινωνίας ανάμεσα στα διάφορα είδη της παραγωγής. (Υπαγωγή των ατόμων σε καθορισμένες σχέσεις παραγωγής).[...] Ποια σχέση έχει με την παραγωγή αυτή η διανομή που καθορίζει την ίδια την παραγωγή, αυτό είναι ζήτημα που ανήκει στη σφαίρα της ίδιας της παραγωγής.[...] η παραγωγή έχει τους όρους και τις προϋποθέσεις της, που αποτελούν συνθετικά της στοιχεία. Στην αρχή αυτά μπορεί να να εμφανίζονται σαν αυτοφύη. Η ίδια η διαδικασία της παραγωγής τα μετατρέπει από φυσικά σε ιστορικά και αν για μια περίοδο εμφανίζονται σαν φυσική προϋπόθεση της παραγωγής, για μια άλλη ήταν το ιστορικό της αποτέλεσμα. Μεταβάλλονται ολοένα μέσα στην ίδια της παραγωγή. Π.χ η χρησιμοποίηση των μηχανών άλλαξε τη διανομή τόσο των παραγωγικών εργαλείων όσο και των προϊόντων. Η σύγχρονη μεγάλη γαιοκτησία είναι η ίδια το αποτέλεσμα τόσο του σύγχρονου εμπορίου και της σύγχρονης βιομηχανίας όσο και της εφαρμογής της τελευταίας στη γεωργία» (Μαρξ, 2022: 63).

Παρατηρούμε λοιπόν μια κλιμάκωση της πραγμάτευσης, όπου η διανομή των προϊόντων είναι κάτι το εξωτερικό ενώ η διανομή των μέσων παραγωγής και η κατανομή των ανθρώπων κάτι το πιο εσωτερικό. Εφόσον σκοπός της παραγωγής είναι το αποτέλεσμα, δηλαδή, τα προϊόντα κατανάλωσης, σχηματίζεται μία σχέση των

ανθρώπων, η οποία, σε κάθε περίπτωση, συνιστάται στο πώς διανέμονται τα στοιχεία της παραγωγής, στο πώς αυτά ιδιοποιούνται, από ποιον. Ο Βαζιούλιν αναλύει τις κατηγορίες της διανομής, της ιδιοποίησης και της ιδιοκτησίας ως σχέσεις παραγωγής, ως κάτι το ίδιο αλλά και διαφορετικό ταυτόχρονα. Η διανομή παρουσιάζεται ως το τι διανέμεται μεταξύ των ανθρώπων ως ήδη διαθέσιμων, εννοώντας το προϊόν, τις σφαίρες της παραγωγής και τα μέσα παραγωγής. Ενώ η ιδιοποίηση είναι η δυνατότητα ορισμένων ατόμων να διαχειρίζονται, να ιδιοποιούνται τα παραπάνω. Το αποτέλεσμα μάλιστα της διαδικασίας ιδιοποίησης συνιστά την ιδιοκτησία ως κυριότητα (Βαζιούλιν, 2004: 205).

Ειρήσθω εν παρόδω, η διανομή με την ευρεία, έννοια συμπεριλαμβάνοντας δηλαδή την ιδιοποίηση και την ιδιοκτησία, δεν είναι σχέση παραγωγής, εφόσον το αντικείμενο που διανέμεται δεν συμμετέχει με κανένα τρόπο στην παραγωγή. Για παράδειγμα η ιδιοκτησία ενός δάσους. Επειδή είναι κάτι το οποίο δεν έχει μετασχηματιστεί από την ανθρώπινη εργασία. Μία τέτοια σχέση δεν είναι αμιγώς κοινωνική.

Όπως έχει σημειωθεί προηγουμένως η παραγωγή γεννιέται για την κάλυψη των ζωτικών αναγκών. Ιδανικά, η παραγωγική σχέση προς τη φύση πρέπει είναι τέτοια ώστε να γίνεται η βέλτιστη ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Οι σχέσεις παραγωγής πρέπει να είναι τέτοιες ώστε αυτό να καθίσταται εφικτό. Στο σχήμα κατανάλωση προϊόντων (ικανοποίηση ζωτικών αναγκών) προερχόμενων από την παραγωγή, η διανομή προβάλλει ως διαμεσολάβηση μεταξύ των δύο. Δημιουργείται ένα κύκλωμα, όπου η κατανάλωση παρουσιάζεται σαν ολοκλήρωση της διανομής και σαν σκοπός της παραγωγής. Η παραγωγή με προεξάρχοντα τον ρόλο της, προβάλλει ως μέρος ενός όλου. Κατ' ουσία η παραγωγική σχέση προς τη φύση συνίσταται και ως σχέση παραγωγής. Αυτό είναι και το βαθύτερο επίπεδο των σχέσεων παραγωγής έναντι της απλής διανομής των προϊόντων, η οποία είναι μια «εξωτερικά σχετικά αυτοτελής μορφή ύπαρξης» (ο.π.: 209).

Σε αυτό το επίπεδο, για να υπάρχει η διανομή των προϊόντων, προϋποτίθεται - στον έναν ή τον άλλον βαθμό- ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας, το γεγονός ότι τα προϊόντα μοιράζονται και ότι τα προϊόντα προορίζονται για ατομική κατανάλωση. Επιπλέον, προϋποτίθεται η διανομή των συστατικών στοιχείων της παραγωγής.

Βλέπουμε ότι υπάρχει ένα πλαίσιο, εντός του οποίου λειτουργεί η δεδομένη σχέση παραγωγής στην διαδικασία ανταλλαγής ύλης μεταξύ ανθρώπου φύσης. Η πραγμάτωση των μεν ή των δε σχέσεων παραγωγής κινείται σε ένα φάσμα δυνατοτήτων που δεν μπορεί να ξεφύγει από κάποια πλαίσια. Όλα τα συστατικά στοιχεία της παραγωγής «πιέζουν» για την πραγματοποίηση αυτού του φάσματος. Αλλά για την πραγματοποίηση των μεν ή των δε σχέσεων παραγωγής το μέγιστο ρόλο διαδραματίζουν ο άνθρωπος-παραγωγός, οι εργαζόμενοι, τα μέσα εργασίας και ο καταμερισμός εργασίας (ο.π.: 210). Η φύση παίζει δευτερεύοντα ρόλο.

Στην πορεία προς την ώριμη εργασία οι σχέσεις παραγωγής ολοένα και εξαρτώνται περισσότερο από την διανομή των υποκειμένων της εργασίας και των μέσων της εργασίας. Εν αντιθέσει με την αφετηρία της, όπου οι σχέσεις παραγωγής εξαρτώνται περισσότερο από τη διανομή των αντικειμένων εργασίας. Ο εν λόγω κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας είναι μια σχέση παραγωγής. Τα διάφορα είδη της κατακερματισμένης εργασίας που συνιστούν τη συνολική εργασία επηρεάζουν σε διαφορετικό βαθμό το όλο της εργασίας, που καθορίζει τη διανομή και τις σχέσεις παραγωγής. Σε αυτό το όλο της εργασίας, η παραγωγή/προπαρασκευή των ανθρώπων της εργασίας και των μέσων παραγωγής διαδραματίζουν σημαντικότερο ρόλο έναντι της παραγωγής αντικειμένων κατανάλωσης. Επειδή ακριβώς αυτά τα δύο είδη αφορούν το όλο της εργασίας. Τα δύο πρώτα είδη διεκπεραιώνονται κατ' εξοχήν από τη διανοητική εργασία ενώ το τρίτο από φυσική. Αυτός ο διαχωρισμός είναι ο πιο σημαντικός για τη συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων και των τάξεων. Η διανοητική εργασία είναι εργασία η οποία πρωτίστως συνδέεται με την σκοποθεσία. Ο σκοπός συνενώνει τα κομμάτια της εργασίας, κατευθύνει τη δράση, οργανώνει τη διαδικασία (ο.π.: 212). Σε αντίθεση με την χειρωνακτική εργασία, η οποία σχετίζεται με το μέρος, απλά με την εκτέλεση.

Συνεχίζοντας, εκτός από τον άνθρωπο, το καθοριστικό που χαρακτηρίζει την εργασιακή διαδικασία είναι το κύριο εμπράγματο στοιχείο.

Εμπράγματα στοιχεία είναι:

- τα εργαλεία
- τα τεχνικά μέσα
- τεχνολογικές διατάξεις
- τα υλικά

- τα αντικείμενα εργασίας (Πατέλης, 2019: 48)

Ο χαρακτήρας των συστατικών στοιχείων (εμπράγματος και προσωπικών) εκείνης της εργασίας που έχει κεντρικό ρόλο στη συνολική εργασία της κοινωνίας καθορίζει τις σχέσεις παραγωγής. Η εν λόγω προβληματική **του χαρακτήρα της εργασίας** συνδέεται με την τάση αποφυγής της εργασίας. Αν η προσπάθεια που καταβάλλεται επηρεάζει αρνητικά τον άνθρωπο, υπάρχει διαμάχη για το ποιος θα επιτελέσει τη συγκεκριμένη εργασία, δημιουργούνται σχέσεις ανταγωνιστικές. Αν όμως τα εμπράγματα στοιχεία καθορίζουν ένα πλαίσιο, όπου εργασία έχει μία θετική επιρροή, υπάρχει δυνατότητα να καλλιεργηθούν σχέσεις φιλικές, αλληλεγγύης κ.ο.κ.

Υπάρχει επίσης και μία διάσταση που συνδέεται με το μέτρο του αποτελέσματος. **Αν δεν επαρκεί το κοινωνικά παραγόμενο προϊόν πάλι παρατηρείται διαμάχη για το ποιος θα έχει πρόσβαση σε αυτό.** Αν δεν υπάρχει δυνατότητα για την ικανοποίηση των ζωτικών αναγκών, της διατήρησης της ζωής σε βέλτιστο βαθμό ποιοτικά και ποσοτικά, τότε δημιουργείται διαμάχη ως προς το προϊόν. Αν υπάρχει αυτή η δυνατότητα δημιουργούνται προϋποθέσεις για να εκλείψει αυτή η διαμάχη (Βαζιούλιν, 2004: 214).

Πέραν αυτών, είναι σκόπιμο να σημειωθεί η σημασία των μέσων παραγωγής σαν συστατικό των παραγωγικών δυνάμεων, της παραγωγικής αλληλεπίδρασης προς τη φύση. Εξάλλου, η ίδια η αναγκαιότητα της αλλαγής των σχέσεων παραγωγής τίθεται στο προσκήνιο ακριβώς όταν αλλάζουν οι παραγωγικές δυνάμεις. Ο Μαρξ σε ένα από τα πιο κλασικά του κείμενα εξηγεί:

«Σε ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε σύγκρουση με τις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις ή, πράγμα που είναι μόνο η νομική διατύπωση, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας που μέσα σε αυτές είχαν ως τότε κινηθεί. από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, οι σχέσεις αυτές μετατρέπονται σε δεσμά τους. τότε αρχίζει μία εποχή κοινωνικής επανάστασης [...] Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν εμφανίζεται ποτέ, πριν αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που είναι ικανός να αναπτύξει, και ποτέ δεν παίρνουν τη θέση τους καινούριες, ανώτερες παραγωγικές σχέσεις, πριν απολαύσουν μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας οι υλικοί όροι για την ύπαρξή τους» (Μαρξ, 2009: 16-17).

Υπάρχει διαφορά ως προς το πώς έχουν παραχθεί τα παραγωγικά μέσα (κοινωνικά ή ατομικά) και ως το αν χρειάζονται για να χρησιμοποιηθούν άτομο, ομάδα-

τάξεις ή και συνολικά την κοινωνία. Για παράδειγμα, η παραγωγή και χρήση χειροκίνητων εργαλείων, το σύστημα μηχανών και η ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση διαφέρουν ως προς αυτά τα κριτήρια.

Θα εξεταστεί παρακάτω πως επηρεάζονται οι σχέσεις παραγωγής κατά τον Βαζιούλιν από την πλευρά του άλλου συστατικού των παραγωγικών δυνάμεων, της βασικής παραγωγικής δύναμης που είναι ο άνθρωπος. Ο άνθρωπος είναι το στοιχείο συνάφειας μεταξύ σχέσεων παραγωγής παραγωγικών δυνάμεων. Η επιρροή της μιας κατηγορίας σχέσεων προς την άλλη διενεργείται μέσω των ανθρώπων. Τις βασικές ιδιότητες των ανθρώπων ως στοιχείων των παραγωγικών δυνάμεων διαμορφώνουν τρεις «ομάδες ιδιοτήτων».

1^η ομάδα

Συνίσταται από όλες τις γνώσεις των στοιχείων της παραγωγικής διαδικασίας. Από την ικανότητα για σκοποθεσία, μάθηση και νέα γνώση, όχι μόνο του μέρους, αλλά και του όλου, της συνείδησης γενικότερα (Βαζιούλιν, 2004: 216).

2^η ομάδα

Η δεύτερη ομάδα ιδιοτήτων συνίσταται από όλες τις γνώσεις και δεξιότητες που προσπορίζονται από την πρακτική δραστηριότητα.

3^η ομάδα

Η τρίτη ομάδα ιδιοτήτων στη συγκεκριμένη θεώρηση είναι τα «ελατήρια-κίνητρα» της εργασίας.

Συνολικά από την εξέταση της επιφάνειας της κοινωνίας, των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής προκύπτουν αντιστοίχως τα εξής κίνητρα :

- εργασία με σκοπό την εκπλήρωση αναγκών για τη διατήρηση της ζωής του ατόμου, της οικογένειας, της συνέχισης του γένους
- εργασία με σκοπό την ίδια την ανάγκη για εργασία την απόλαυση και την τελειοποίηση της
- εργασία λόγω της διαπάλης με άλλους ανθρώπους για την ιδιοποίηση του προϊόντος και των μέσων παραγωγής και εργασία προς βοήθεια άλλων ανθρώπων (ό.π.: 217).

Από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις παραγωγής προσδιορίζουν τι και πόσο λαμβάνει ο άνθρωπος από το κοινωνικό προϊόν, καθώς και τη θέση του στην κοινωνική εργασία συνολικά. Όταν η κοινωνία κυριαρχείται από σχέσεις ανταγωνισμού, όταν η βέλτιστη ικανοποίηση των αναγκών των ανθρώπων συνολικά δεν εκπληρώνεται τότε δημιουργούνται αντίπαλες ομάδες. Η σχέση των ανθρώπων προς τη φύση διαμεσολαβείται από το συμφέρον της κυρίαρχης ομάδας.¹² Όταν η κοινωνία κυριαρχείται από σχέσεις φιλικές, αλληλεγγύης κτλ. η αλληλεπίδραση με τη φύση πραγματοποιείται για την ίδια την αλληλεπίδραση και προς όφελος και της ικανοποίησης των αναγκών συνολικά της κοινωνίας, προς βοήθεια προς τους άλλους ανθρώπους.¹³

Ο άνθρωπος όταν χρησιμοποιεί δεδομένα μέσα και αντικείμενα κατά βάση επαναλαμβάνει την εργασιακή δραστηριότητα. Τα ίδια τα μέσα παραγωγής προσδιορίζουν το πεδίο δράσης του ανθρώπου, αν και όχι σε απόλυτο βαθμό. Αυτή η επαναλαμβανόμενη εργασία, όπως έχουμε αναφέρει, διεξάγεται χάριν του αποτελέσματος ή του καταναγκασμού, όπως και να έχει, λόγω εξωτερικού κινήτρου. Συνεπώς, υπάρχει η τάση να αποφεύγεται αυτή η εργασία. Οι σχέσεις παραγωγής, σε αυτή την περίπτωση, επηρεάζουν θετικά τις παραγωγικές δυνάμεις μέσω της διανομής. Όταν τα μέσα παραγωγής είναι ατομικά και τα αποτελέσματα ιδιοποιούνται από τον παραγωγό δρουν θετικά και στην ίδια την εργασία. Στη συνολική εργασία όμως, οι σχέσεις παραγωγής συνδέονται με τον πειθαναγκασμό. Και μάλιστα η επιτυχία της εργασίας είναι ευθέως ανάλογη του βαθμού πειθαναγκασμού (ό.π.: 220)

¹² Ο Μαρξ στοχαζόμενος την εργάσιμη ημέρα σημειώνει:

«Την υπερεργασία δεν την εφηύρε το κεφάλαιο. Παντού όπου ένα μέρος της κοινωνίας κατέχει το μονοπώλιο των μέσων παραγωγής, ο εργάτης, ελεύθερος είτε ανελεύθερος, είναι υποχρεωμένος στο χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για τη συντήρηση του εαυτού του να προσθέτει παραπάνω χρόνο εργασίας, για να παράγει τα μέσα συντήρησης για τον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, αδιάφορο αν ο ιδιοκτήτης αυτός είναι αθηναίος «καλός καγαθός» [ευγενής], Ετρούσκοι θεοκράτης, *civis romanus* [Ρωμαίος πολίτης], Νορμανδός βαρόνος, αμερικάνος δουλοκτήτης, μογιάρος της Βλαχίας, σύγχρονος λάντλορδος [γαιοκτήμονας] ή κεφαλαιοκράτης» (Μαρξ, 2008: 246).

¹³ Ο Μαρξ στα Grundrisse τονίζει:

«Τι άλλο είναι ο πλούτος; Από τη δημιουργημένη μέσα στην καθολική ανταλλαγή καθολικότητα αναγκών, ικανοτήτων, απολαύσεων, παραγωγικών δυνάμεων και τα λοιπά των ατόμων; Τι άλλο από την πλήρη ανάπτυξη της ανθρώπινης κυριαρχίας πάνω στις φυσικές δυνάμεις, τόσο εκείνες της λεγόμενης φύσης, όσο και της ίδιας της ανθρώπινης φύσης; Τι άλλο από την απόλυτη ανάδειξη των δημιουργικών κλίσεων του ανθρώπου, χωρίς προϋπόθεση άλλη από την προηγούμενη ιστορική εξέλιξη, που κάνει αυτοσκοπό αυτή τη συνολικότητα της ανάπτυξης, της ανάπτυξης δηλαδή όλων των ανθρώπινων δυνάμεων σαν τέτοιων, χωρίς προκαθορισμένο μέτρο» (Μαρξ, 2022: 367-368).

Στην αναπτυσσόμενη εργασία τα μέσα παραγωγής μεταβάλλονται. Κυριαρχεί το εσωτερικό κίνητρο της ανάγκης για εργασία. Οι άνθρωποι θέλουν να δραστηριοποιούνται σε αυτού του είδους την εργασία. Οι σχέσεις παραγωγής επηρεάζουν θετικά τις παραγωγικές δυνάμεις πρωτίστως μέσω του καταμερισμού εργασίας και δευτερευόντως λόγω της πρόσβασης σε καταναλωτικά αγαθά. Αναγκαίος όρος για να περάσουμε από την παραγωγή (εργασία με σκοπό το προϊόν) στην εργασία (εργασία χάριν της εργασίας) και από την επαναλαμβανόμενη στην αναπτυσσόμενη - μεταβαλλόμενη εργασία είναι η «ικανοποίηση του βέλτιστου των βιολογικών αναγκών» (ό.π. : 222).

Κοινωνικός τρόπος παραγωγής

Η παραγωγική σχέση προς τη φύση στην ενότητά της με τις σχέσεις παραγωγής συνιστούν τον «κοινωνικό τρόπο παραγωγής». Οι παραγωγικές δυνάμεις με τις σχέσεις παραγωγής είναι ένα διαλεκτικό δίπολο, η ανάπτυξη του οποίου σύμφωνα με τον Πατέλη:

«συναρτάται με την κλιμάκωση της μετάβασης από την επαναλαμβανόμενη προς την ανανεούμενη-αναπτυσσόμενη εργασία και την αντίστοιχη ανάπτυξη των σχέσεων παραγωγής με όρους αντιφατικά κλιμακούμενης αντιστοιχίας-αναντιστοιχίας των δύο πόλων. Υπό αυτή την ευρεία έννοια ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής συνιστά την ουσιώδη κινήτριο αντίφαση του όλου της κοινωνίας, η επίλυση της οποίας οδηγεί στην ωριμότητα της κοινωνίας ως ολότητας, με την επίτευξη του καθαυτού κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής, ως καθαυτό διαλεκτικής αντιφάσης παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Εδώ επιτυγχάνεται η αλληλοδιείσδυση των πόλων της αντίφασης, η αμοιβαία μετατροπή εκατέρωθεν» (Πατέλης, 2019: 97-98).

Ο κοινωνικός τρόπος παραγωγής συνιστά την ουσία της κοινωνίας. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι στην αντίστοιχη βιβλιογραφία η συσχέτιση των σχέσεων παραγωγής με τις παραγωγικές δυνάμεις δεν γίνεται αντιληπτή με διαλεκτικό τρόπο. Υπάρχει η τάση να κατανοούνται σαν τη σχέση περιεχομένου - μορφής. Στη φιλοσοφία με την κατηγορία του περιεχομένου εννοούμε το σύνολο των ιδιοτήτων ενός αντικειμένου, συστήματος ή όλου και με την κατηγορία της μορφής, όχι την εξωτερική όψη όπως στην καθομιλουμένη αλλά την δομή του, την διάρθρωσή του (Ιμβριώτης, 1978: 204). Σε αυτή την περίπτωση, οι παραγωγικές δυνάμεις (*περιεχόμενο*) εκλαμβάνονται σαν δεδομένες και το μόνο που μένει είναι η αντιστοίχιση των σχέσεων που ανταποκρίνονται σε αυτές. Ή αντίθετα οι σχέσεις παραγωγής εκλαμβάνονται

δεδομένες και μπορεί μόνο να αναπτυχθεί η παραγωγική σχέση με τη φύση. Ο Βαζιούλιν όμως αναδεικνύει ότι αναπτύσσονται οι ίδιες οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής αυτές καθαυτές όπως και η μεταξύ τους συσχέτιση (Βαζιούλιν, 2004: 225). Αν εκληφθεί ένας από τους δύο πόλους ως δεδομένος η αυτοκίνηση της κοινωνίας καταλήγει να αναζητείται μεθοδολογικά εκτός της ουσίας της κοινωνίας.

Στη λογική πραγμάτευση των παραγωγικών δυνάμεων συμπεραίνεται ότι η αναγκαιότητα της παραγωγής καθορίζεται από την ανάγκη εκπλήρωσης των βιολογικών αναγκών (ό.π.: 227). Αυτή η αντιστοιχία αναντιστοιχία ποσότητας και ποιότητας του κοινωνικού προϊόντος με τις ανάγκες είναι που μεταβάλλει τις παραγωγικές δυνάμεις. Σε κάποιο στάδιο της ανάπτυξης όπου οι λογικά προσδιορισμένες βιολογικές ανάγκες εκπληρώνονται κατά βέλτιστο τρόπο, πηγή της μεταβολής γίνεται η αντίφαση της ανάγκης για εργασία όπως έχει περιγραφεί και της μη επαρκούς δυνατότητας εκπλήρωσης αυτής για όλους. Οι παραγωγικές δυνάμεις δεν αναπτύσσονται ποτέ εκτός της συσχέτισης με τις σχέσεις παραγωγής. Και κάθε φορά είναι οι σχέσεις παραγωγής αυτές που καθορίζουν το πώς και σε ποιο βαθμό οι όποιες αλλαγές των παραγωγικών δυνάμεων θα πραγματοποιηθούν (ό.π.: 228). Όλα τα παραπάνω θα γίνουν πιο σαφή κατά την ιστορική εξέταση, ιδιαίτερα στην περιοδολόγηση της κεφαλαιοκρατίας με βάση τον καταμερισμό της εργασίας και τα κομβικά μέσα παραγωγής.

1.4 Ο τρόπος παραγωγής και το φαινόμενο της κοινωνίας

Θα εξεταστεί σε αυτό το κεφάλαιο σύμφωνα με την Λογική της Ιστορίας το πώς ο τρόπος παραγωγής εκφάνεται στην επιφάνεια της ανθρώπινης κοινωνίας. Πώς οι διάφορες πλευρές έκφανσης της ουσίας συνιστούν το φαινόμενο, τη σφαίρα του κοινωνικού. Και στη συνέχεια πώς το φαινόμενο στην ενότητα του με την ουσία συνιστούν την πραγματικότητα της κοινωνίας. Φυσικά όλα τα παραπάνω με σκοπό εν τέλει να δούμε πώς αυτές οι πλευρές αντεπιδρούν στην παραγωγική σχέση του ανθρώπου προς τη φύση.

Η παραγωγή είναι η βάση στην οποία οι άνθρωποι δύνανται να υπάρχουν σαν κοινωνικά όντα, και οι σχέσεις παραγωγής είναι ο τρόπος με τον οποίο αυτή η δυνατότητα πραγματοποιείται. Ο άνθρωπος μέσω της εργασίας συμμετέχει στην

κοινωνία, καθίσταται κοινωνικό ον ή αλλιώς προσωπικότητα. Ο τρόπος παραγωγής στη σφαίρα του φαινομένου εκφάνεται μέσω φυσικών συσχετίσεων μεταξύ των ανθρώπων και ανθρώπων με τη φύση. Ένα παράδειγμα είναι η διατροφή. Ο άνθρωπος εκπληρώνει αυτή την ανάγκη με έναν κοινωνικό τρόπο. Το ίδιο το φαγητό έχει παραχθεί και ο τρόπος παρασκευής και κατανάλωσης είναι κοινωνικός. Για παράδειγμα ένας σύγχρονος άνθρωπος θα χρησιμοποιήσει ηλεκτρικές συσκευές και τεχνητά εργαλεία. «Η πείνα είναι πείνα, αλλά η πείνα που χορταίνει με μαγειρεμένο κρέας που τρώγεται με μαχαίρι και πιρούνι είναι μία πείνα διαφορετική από εκείνη που καταβροχθίζει ωμό κρέας με τα χέρια, τα νύχια και τα δόντια» (Μαρξ, 2022: 60)

Συνείδηση και σχέσεις παραγωγής

Η συνείδηση έχει διττό χαρακτήρα. Προκύπτει από την διαδικασία παραγωγής και αφενός είναι γνώση, δηλαδή ιδεατή παράσταση του αποτελέσματος και της διαδικασίας της παραγωγής. Αφετέρου είναι καθαυτό συνείδηση. Δηλαδή συνειδητοποίηση των ανθρώπινων σχέσεων εντός της παραγωγής. Και οι δύο πλευρές υπάρχουν πάντα σε ενότητα. Η δεύτερη πλευρά εμπεριέχει και την αυτοσυνείδηση, σαν διάκριση του ατόμου από τα άλλα άτομα.

Κάθε νέες σχέσεις παραγωγής περνούν τα κάτωθι στάδια:

1^ο) στάδιο της εμφάνισης

Στο συγκεκριμένο στάδιο οι νέες σχέσεις αντιστοιχούν κατά βάση στις παραγωγικές δυνάμεις των προηγούμενων σχέσεων.

2^ο) στάδιο της διαμόρφωσης

Οι παραγωγικές δυνάμεις εδώ μεταβάλλονται στο πλαίσιο των νέων σχέσεων παραγωγής. Προκύπτει και μια νέα αναντιστοιχία μεταξύ τους

3^ο) στάδιο της ωριμότητας

Οι παραγωγικές δυνάμεις έχουν μεταβληθεί ουσιαστικά. Η αναντιστοιχία έχει ωριμάσει

4^ο) στάδιο της παρακμής

Εδώ υπάρχουν οι μεγαλύτερες πιθανότητες για αλλαγή των σχέσεων παραγωγής και το πέρας σε νέες ακόμα και σε αυτή την περίπτωση η αντιστοιχία-αναντιστοιχία δεν υπάρχει σε απόλυτο βαθμό και οι παραγωγικές δυνάμεις μπορούν ακόμα να αναπτύσσονται. Οι παραγωγικές δυνάμεις εξάλλου από μόνες τους δεν αλλάζουν αυτόματα τις σχέσεις παραγωγής. Στην οποιαδήποτε δυνατότητα η πραγμάτωση

μετέρχεται μέσω των σκέψεων, των αισθημάτων και των πράξεων των ανθρώπων (Βαζιούλιν, 2004: 236). Ειδικά όσο πιο κοντά είναι το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στην παραγωγή προϊόντων σε αφθονία τόσο μεγαλύτερη ευχέρεια υπάρχει από τους ανθρώπους για την όποια επιλογή και οι σχέσεις παραγωγής έχουν μεγαλύτερη αυτονομία. Το σημαντικότερο σε αυτή τη φάση γίνεται η ποιότητα και ποσότητα της εργασίας.

Εφόσον η αντιστοιχία - αναντιστοιχία δεν είναι σε κανένα στάδιο απόλυτη, κάποια στάδια μπορούν να υπερκεραστούν. Κάποιο μέρος με ανεπτυγμένες σχέσεις παραγωγής δύναται να επιδράσει σε άλλο με κατώτερες προς αυτή την κατεύθυνση. Στη σφαίρα του φαινομένου, του κοινωνικού, εμπίπτει στην προσοχή μας η δυνατότητα ελευθερίας επιλογής των ανθρώπων η συνείδηση τους και με τις δύο της πλευρές.

Γνώση

Όπως αναφέρθηκε η γνώση είναι μία από τις πλευρές συνείδησης. Όπως οι παραγωγικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής είναι ενιαίες, έτσι και η γνώση με την καθαυτό συνείδηση υπάρχουν σε ενότητα αλλά είναι και διακεκριμένες μεταξύ τους. Συγκεκριμένα για την γνώση ο Βαζιούλιν σημειώνει:

«Γνωστική διαδικασία είναι η διαδικασία προσπορισμού γνώσης. Η γνώση είναι το αποτέλεσμα της γνωστικής διαδικασίας. οι γνώσεις μορφοποιούνται προπαντός εντός της σκόπιμης δραστηριότητας μετασχηματισμού της φύσης. Η γνώση είναι αντανάκλαση. Η γνώση, υπό την ευρεία έννοια του όρου εμπεριέχει και την ορθή, την πιστή και την εσφαλμένη, τη μη πιστή αντανάκλαση. Γνώση, υπό την πλέον στενή έννοια του όρου, είναι η απόλυτη αλήθεια, ενώ γνώση, υπό την ευρύτερη έννοια του όρου, είναι η ενότητα απόλυτης και σχετικής αλήθειας» (ό.π.: 240).

Παρατηρούμε λοιπόν ότι και η πλάνη είναι αναγκαίο παράπλευρο προϊόν της διαδικασίας παραγωγής γνώσης. Η ανάπτυξη γίνεται μέσω του διπόλου αλήθειας - πλάνης. Εδώ υπεισέρχεται η αντικειμενική φαινομενικότητα σαν αναγκαία στιγμή και οι δύο βαθμίδες της νόησης η διάνοια και ο λόγος¹⁴. Η γνωστική διαδικασία ξεκινάει από τις αισθήσεις, από τη χαώδη περί του όλου αντίληψη, τις παραστάσεις και οδεύει προς την αποκάλυψη ουσιαστών πλευρών του αντικειμένου. Στην πρώτη βαθμίδα της

¹⁴ Για διεξοδική πραγμάτευση των δύο κατηγοριών βλ. και «Διάνοια και λόγος ως βαθμίδες του νοείν στη γνωστική διαδικασία» (Πατέλης, 2019: 267-279).

διάνοιας η νόηση επικεντρώνεται στον διαμελισμό των πλευρών - στην ανάλυση. Οι κατηγορίες και οι έννοιες είναι στατικές. Αυτό οδηγεί σε διάφορες μονομέρειες, όπως χαρακτηριστικά στη συσχέτιση τυχαίου - αναγκαίου και γενικού - ενικού. Στοιχεία σύνθεσης υπάρχουν και σε αυτή τη βαθμίδα υπό τη μορφή της υπόθεσης. Η διάνοια συνδέεται με την τυπική λογική. Στη βαθμίδα του λόγου η νόηση στρέφεται στην «αποκατάσταση», στη σύνδεση των πλευρών του γνωστικού αντικειμένου αλλά και στην εξέταση της ίδιας της νόησης και τους τρόπους διεξαγωγής της (έννοιες, νόμοι κτλ.). Ο λόγος συνδέεται με τη διαλεκτική λογική και την ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο.

Η γνώση γεννιέται από τον μετασχηματισμό της φύσης, συνδέεται με τον σκοπό αλλά διαχωρίζεται από αυτόν υπό την έννοια ότι αντανακλά το υπάρχον ενώ ο σκοπός το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Σε σχέση με την καθαυτό συνείδηση η γνώση είναι μία σχέση υποκειμένου - αντικειμένου, ενώ η καθαυτό συνείδηση είναι μια σχέση υποκειμένου - υποκειμένου.

Επιστήμη

Η επιστημονική γνώση, η επιστήμη, σε αντιδιαστολή με την προεπιστημονική και τις τη γνώση της καθημερινότητας εξετάζει το εσωτερικό, το καθολικό των αντικειμένων, συστημάτων, φυσικών διαδικασιών. Οφείλει:

1. να περιγράφει το αντικείμενο της γνώσης
2. να εξηγεί τον λόγο και τρόπο ύπαρξης του αντικειμένου καθώς και τους νόμους του
3. να μπορεί να προβλέπει την περαιτέρω εξέλιξη του αντικειμένου (Πατέλης, 2019: 120)

Όσο επικρατεί ο καταμερισμός της εργασίας με την υποδουλωτική του μορφή και συνολικά, θα υπάρχει ο διαχωρισμός μεταξύ κοινωνικών και φυσικών επιστημών. Η συνθετική επιστήμη του μέλλοντος θα εμπεριέχει σαν εσωτερικές στιγμές και την γνώση της φύσης και την συνειδητοποίηση της κοινωνίας (Βαζιούλιν, 2004: 242), δεδομένου ότι στο μέλλον η επιστήμη θα είναι μέρος της καθολικής εργασίας¹⁵. Στη

¹⁵ «Γενική εργασία είναι όλη η επιστημονική εργασία, όλες οι ανακαλύψεις, όλες οι εφευρέσεις. Προϋπόθεση της αποτελεί, εν μέρει η συνεργασία με ζώντες, εν μέρει η χρησιμοποίηση των εργασιών των προγόνων. Η συλλογική εργασία προϋποθέτει την άμεση συνεργασία των ατόμων» (Μαρξ, 1979:

διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνίας και ιδιαίτερα στο τελευταίο της στάδιο, όπου η επιστήμη γίνεται άμεση παραγωγική δύναμη, θα δούμε την αντιφατικότητα αυτής. Η επιστήμη δεν είναι κάτι το ουδέτερο κοινωνικά, όπως συνήθως θεωρείται.

Μορφές κοινωνικής συνείδησης

Η κοινωνική συνείδηση αποτελείται από τις συνειδήσεις των προσωπικοτήτων αλλά δεν ανάγεται στις ατομικές συνειδήσεις ή το άθροισμά τους. Δεν υπάρχει σαν υπερατομική συνείδηση εκτός των εγκεφάλων των ανθρώπων αλλά σαν κοινωνικό περιεχόμενο και είναι αποτέλεσμα της δραστηριότητας αυτών. Διακρίνονται τρεις βασικές μορφές σε σχέση με τις πράξεις, τα αισθήματα και τη νόηση.

Η *ηθική μορφή* σχετίζεται με τη συνειδητοποίηση και τις πράξεις και το πώς αυτές επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τα άλλα άτομα, ομάδα κτλ. Τα αισθήματα και οι σκέψεις συνυπάρχουν όπως και στις άλλες μορφές αλλά εδώ το σημαντικό είναι οι πράξεις. Οι πράξεις αυτές κατευθύνονται κυρίως από το συμφέρον του ατόμου ως προς την εκπλήρωση των ζωτικών αναγκών του και τη θέση του ατόμου εντός τρόπου παραγωγής. Ύψιστο καλό είναι οι πράξεις που συμβάλλουν στην «κάλλιστη διατήρηση και ανάπτυξη της ανθρωπότητας ως ολότητας» (Βαζιούλιν, 2004: 253). Σε κάποια φάση της διαμόρφωσης της κοινωνίας εντοπίζονται άλλες δύο μορφές εκδήλωσης της περί πράξεων συνείδησης. Η πολιτική και το δίκαιο.

Η *αισθητική* είναι η περί των αισθημάτων μορφή της κοινωνικής συνείδησης. Μέσω των αισθήσεων, του βιώματος αντανάκλαται το εσωτερικό και η ουσία των πραγμάτων. Αυτά εκλαμβάνονται σαν κάλλος. Σε αυτή τη μορφή οι κοινωνικές σχέσεις συνειδητοποιούνται σε μεγαλύτερη σύνδεση με την παραγωγική αλληλεπίδραση με τη φύση σε σχέση με την ηθική μορφή της συνείδησης. Όπως εξηγήθηκε εξάλλου η κατ'αίσθηση πρόσληψη της πραγματικότητας είναι το αφετηριακό στάδιο της νόησης και της γνωστικής διαδικασίας. Μία έκφανση της αισθητικής μορφής είναι η *θρησκευτική συνείδηση* σε κάποια στάδια της ανθρωπότητας. Η θρησκευτική συνείδηση προσλαμβάνει την ουσία του ανθρώπου και της φύσης ως κάτι το άγνωστο, είναι αντιεπιστημονική.

135). Χρησιμοποιείται ο όρος γενική εργασία από τον μεταφραστή του έργου του Μαρξ αλλά ο πιο δόκιμος όρος είναι «καθολική εργασία».

Η τρίτη μορφή της κοινωνικής συνείδησης μέσω του πρίσματος της νόησης είναι η *φιλοσοφία*. Είναι η πιο βαθιά μορφή. Εδώ αντανακλάται η σχέση μεταξύ κοινωνικού Είναι και κοινωνικής συνείδησης. Μέσω της φιλοσοφίας εξετάζεται η επιρροή της κοινωνικής συνείδησης στις υλικές σχέσεις, στις σχέσεις παραγωγής και την παραγωγική σχέση με τη φύση.

Η κοινωνική συνείδηση γεννιέται από τα υλικά συμφέροντα και διαθλά τις αντικειμενικές δυνατότητες αλλαγής του τρόπου παραγωγής. Αυτή η επίδραση στον τρόπο παραγωγής μπορεί να είναι οπισθοδρομική, συντηρητική ή προοδευτική. Κατά την σειρά που αναφέρθηκαν, η μορφή εκείνη που είναι πιο κοντά στο κοινωνικό είναι το επηρεάζει πιο άμεσα. Συνακόλουθα, όταν υπάρχει αλλαγή των σχέσεων παραγωγής η ηθική μορφή είναι η πρώτη που επηρεάζεται.

1.5 Ο τρόπος παραγωγής και η πραγματικότητα της κοινωνίας

Εποικοδόμημα και προσωπικότητα

Η δραστηριότητα, τα μέσα, η οργάνωση των ανθρώπων που πηγάζουν και κατευθύνονται από την κοινωνική συνείδηση συνιστούν το *εποικοδόμημα*¹⁶ το οποίο εδράζεται στις σχέσεις παραγωγής που παρουσιάζονται σαν η οικονομική βάση (ο.π.: 281). Η οικονομική βάση είναι καθοριστική για το εποικοδόμημα αλλά δεν ανάγεται σε αυτήν. Το εποικοδόμημα είναι υλικό γιατί χρησιμοποιούνται πράξεις και μέσα αλλά ταυτόχρονα είναι προϊόν της συνείδησης. Είναι ο τρόπος και τα μέσα με τη βοήθεια των οποίων η κοινωνική συνείδηση αντεπιδρά υλικά στο κοινωνικό είναι.

Το ξεχωριστό άτομο στην οντογενετική του πορεία αφομοιώνει το κοινωνικό περιεχόμενο μέσα από το χαρακτήρα του και καθίσταται προσωπικότητα. Αυτές οι σχέσεις μεταξύ των προσωπικοτήτων είναι η «πραγματικότητα» της κοινωνίας. Με όσα

¹⁶ Ο Μαρξ που εισηγήθηκε τις φιλοσοφικές κατηγορίες της οικονομικής βάσης και του εποικοδομήματος σε μια κλασική του διατύπωση αναφέρει:

«Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι έρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέληση τους, σε παραγωγικές σχέσεις που αντιστοιχούν σε μία ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο των παραγωγικών αυτών σχέσεων αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση που πάνω σε αυτήν υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό οικοδόμημα που σε αυτό αντιστοιχούν ορισμένες μορφές της κοινωνικής συνείδησης» (Μαρξ, 2009: 15).

έχουν αναφερθεί με βάση τη σχέση προς την εργασία και την παραγωγή, την διαίρεση της κοινωνίας σε διαφορετικές ομάδες κτλ., στο επίπεδο της *πραγματικότητας*. Ο Βαζιούλιν διακρίνει την παρακάτω βασική κοινωνική τυπολογία των προσωπικοτήτων (ο.π.: 284-286).

Τύπος 1: προσωπικότητα προϋποθετικού τύπου

Αυτού του είδους ο άνθρωπος έχει στο επίκεντρο της ζωής της την κατανάλωση την δικιά του και σε μια παραλλαγή και των οικείων του. Η εργασία για αυτόν είναι απλά μέσο. Όταν οι συνθήκες το επιτρέπουν δύναται να μετεξελιχθεί σε παρασιτική προσωπικότητα

Τύπος 2: προσωπικότητα ουσιώδους τύπου πρώτου γένους

Εδώ υπερτερεί η ανάγκη για εργασία και η εκπλήρωση των ζωτικών αναγκών του ατόμου και των οικείων του υπάγεται σε αυτή την ανάγκη. Στην πρώτη παραλλαγή η ανάγκη για εργασία είναι λόγω του κύρους ή του αποτελέσματος της εργασίας, ενώ στη δεύτερη παραλλαγή για την απόλαυση της ίδιας της εργασίας ως δημιουργίας.

Τύπος 3: Προσωπικότητα ουσιώδους τύπου τρίτου γένους

Η προσωπικότητα αυτή απλά υποτάσσεται στις κοινωνικές συνθήκες. Είναι κατεξοχήν κομφορμιστική.

Τύπος 4: Προσωπικότητα ουσιώδους τύπου τρίτου γένους

Σε αυτή την περίπτωση συνειδητά εμπλέκεται στις κοινωνικές σχέσεις και δραστηριοποιείται προς όφελος και προς την ανάπτυξη της κοινωνικής ολότητας.

Στην ιδανική περίπτωση στην ώριμη κοινωνία δεν υπάρχει αντίφαση μεταξύ του βιοτικού προγράμματος της προσωπικότητας τύπου 4, της ικανοποίησης των βιοτικών αναγκών και της ανάγκης για δημιουργική εργασία.

Με βάση όσα έχουν προηγηθεί συμπεραίνεται ότι ο ίδιος ο στόχος της κοινωνικής παραγωγής κυμαίνεται από τον κατώτερο, της διατήρησης απλά της βιολογικής ύπαρξης των ατόμων, μέχρι τον ανώτερο όπου οι σχέσεις των ανθρώπων καθίστανται σχέσεις ολόπλευρα αναπτυσσόμενων προσωπικοτήτων. Στην ώριμη κοινωνία θα υπάρχει παραγωγή αφθονίας αγαθών και παραγωγή υποκειμένων που αναπτύσσονται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Μέρος δεύτερο: Ιστορική εξέταση της παραγωγής

Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξεταστεί η παραγωγή στην κοινωνία κατά την ιστορική προσέγγιση. Κατά τον λογικό τρόπο όλες οι πλευρές του οργανικού όλου υπάρχουν ταυτόχρονα, ενώ εδώ κλιμακώνονται στο χρόνο. Η ιστορική με την λογική προσέγγιση είναι μία ταυτότητα με διάκριση. Η συγκεκριμένη περιοδολόγηση δεν είναι χρονολογική, ούτε γίνονται αναφορές σε ιστορικές λεπτομέρειες. Η περιοδολόγηση γίνεται σύμφωνα με την νομοτελή ανάπτυξη. Υπάρχει μια κλιμακωτή άρση του βιολογικού από το κοινωνικό.

Η κοινωνική οργανική ολότητα διανύει τα εξής στάδια (ό.π.: 299):

1. *Αρχή της διαδικασίας*

Οι προϋποθέσεις της κοινωνίας ανακύπτουν από τη φύση

2. *Η πρωταρχική εμφάνιση της κοινωνίας*

Είναι το πρωτόγονο κοινοτικό σύστημα

3. *Η διαμόρφωση της κοινωνίας*

Είναι όλες οι ταξικές κοινωνίες

4. *Η ωριμότητα της κοινωνίας*

Σε αυτή τη βαθμίδα κυριαρχεί η κοινωνική νομοτέλεια.

Από το τελευταίο στάδιο της διαμόρφωσης δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για μία νέου τύπου αλληλεπίδραση ανθρώπου με τη φύση και τη μετάβαση στον διαστημικό πολιτισμό.

Οι προϋποθέσεις της ανθρώπινης κοινωνίας είναι: ορισμένο περιβάλλον, ζώα με συγκεκριμένη σωματοδομή και σχηματισμός αγελών. Χαρακτηριστικό των ανθρωπιδών, των προγόνων του ανθρώπου, είναι η μηχανική μετατόπιση και η χρησιμοποίηση των κλαδιών των δέντρων προς λαβή, ως μέσων μετακίνησης. Όταν δε τα δενδρόβια αυτά θηλαστικά αρχίζουν να γίνονται χερσαία και να περπατούν όρθια απελευθερώνουν τα χέρια τους.¹⁷ Δημιουργείται δυνατότητα τα άνω άκρα που έχουν σχηματιστεί κατά τον παραπάνω τρόπο να χρησιμοποιούν ad hoc αντικείμενα σε πιο

¹⁷ Γράφει ο Ένγκελς στον ρόλο της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου:

«Πριν να δουλεύει από το χέρι του ανθρώπου το πρώτο χαλίκι για να γίνει μαχαίρι, χρειάστηκε ίσως μία χρονική περίοδος που μπροστά της να φαίνεται ασήμαντη η ιστορική περίοδος που γνωρίζουμε. Αλλά το αποφασιστικό βήμα είχε γίνει : το χέρι είχε ελευθερωθεί και μπορούσε πια να αποκτά όλο και νέες δεξιότητες και η μεγαλύτερη ευλυγισία που αποχτιότανε με αυτό τον τρόπο, μεταβιβαζόταν κληρονομικά και μεγάλωνε από γενιά σε γενιά» (Ένγκελς, 1985: 150-151).

σταθερή συχνότητα. Όταν αυτό επιτυγχάνεται περνάμε στο στάδιο της πρωταρχικής εμφάνισης της κοινωνίας.

2.1 Πρωταρχική εμφάνιση - παραγωγή στην πρωτόγονη κοινότητα

Γενικεύεται η χρήση των λίθων και η επεξεργασία τους¹⁸. Η άγρα είναι η κύρια ασχολία και όχι παραγωγή. Κατά την νεολιθική εποχή τα όρια της άγρας εξαντλούνται λόγω της τελειοποίησης των μέσων. Δημιουργείται η αναγκαιότητα για διαφορετικού τύπου αλληλεπίδραση προς τη φύση, για τη μετάβαση στην παραγωγή, στην κτηνοτροφία και στην γεωργία. Με την πρώιμη κτηνοτροφία και γεωργία υπάρχει για πρώτη φορά η δυνατότητα παραγωγής που εκπληρώνει το κάτω όριο των βιολογικών αναγκών. Με σταθεροποίηση αυτών των παραγωγικών διαδικασιών υπάρχει δυνατότητα υπερπροϊόντος, πάνω από το κάτω όριο, και αρχίζει διαμάχη για αυτό. Ο τρόπος παραγωγής αρχίζει να κυριαρχεί σε σχέση με την άγρα, που το μόνο που παράγεται είναι τα μέσα επενέργειας για συλλογή έτοιμων από τη φύση αντικειμένων. Παρόλα αυτά η κτηνοτροφία και η γεωργία είναι μια παραγωγή η οποία επιδρά εξωτερικά σε φυσικές διαδικασίες. Στην διάρκεια της πρωταρχικής εμφάνισης η αγέλη μετασχηματίζεται σε γένος και στη συνέχεια σε κοι νότητα του γένους. Σε κάθε κοινότητα το κοινωνικό συνδυάζεται με το φυσικό. Οι διάφορες παραλλαγές της κοινότητας ομαδοποιούνται ως προς κάποια φυσική σχέση, όπως το γένος ή τη γη.

2.2 Η διαμόρφωση του κοινωνικού τρόπου παραγωγής

Είναι η συνολική περίοδος των ταξικών κοινωνιών. Σε αυτή τη περίοδο οι κοινωνικοί όροι σταδιακά κυριαρχούν ως προς την ανάπτυξη της κοινωνικής ολότητας. Οι παραγωγικές δυνάμεις βρίσκονται αντίστοιχα στη φάση της διαμόρφωσης, από τη στιγμή εμφάνισης του υπερπροϊόντος μέχρι εκείνη την παραγωγή όπου υπάρχει αφθονία αγαθών (ό.π.: 314). Στο στάδιο της διαμόρφωσης η παραγωγή δεν επαρκεί για την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών σε βέλτιστο βαθμό. Στην περίοδο αυτή τα εργαλεία παραγωγής προέρχονται από τη φύση και μόνο στο τελευταίο στάδιο κυριαρχούν τα τεχνητά. Αν και δεν έχουν ωριμάσει πλήρως. Ο καθαυτό κοινωνικός

¹⁸ Η πρώτη καταγραφή για χρήση λίθου ίσως χρονολογείται πριν 6 εκατ. χρόνια στην ανατολική Αφρική και τα πρώτα λίθινα εργαλεία 2 με 3 εκατ. χρόνια και βρέθηκαν στην Τανζανία και στην Αιθιοπία (Μπιτσάκης, 2003: 262).

χαρακτήρας της εργασίας εμφανίζεται σε αυτό το τελευταίο στάδιο με σχέσεις παραγωγής αναντίστοιχες των παραγωγικών δυνάμεων. Ο Βαζιούλιν σημειώνει:

«Η διαμόρφωση του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας αρχίζει να ολοκληρώνεται όταν στην κλίμακα του συνόλου της ανθρωπότητας αρχίζουν να υπερτερούν εντός της παραγωγής διαδικασίες στις οποίες οι διάφοροι άνθρωποι λειτουργούν ως στιγμές [συστατικά λειτουργικά στοιχεία] της ενιαίας παραγωγικής διαδικασίας. Η δε πλήρης αποπεράτωση της διαμόρφωσης του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής επέρχεται όταν και εφόσον θα πάρεις μέσα παραγωγής αποκτούν την πλήρη κυριαρχία και όταν η όλη η παραγωγική διαδικασία της ανθρωπότητας καθίσταται εσωτερικά διαρθρωμένη» (ό.π.: 316).

Στη συγκεκριμένη βαθμίδα και τα αντικείμενα εργασίας από φυσικά μετατρέπονται σε τεχνητά και η παραγωγή αρχίζει να διαδραματίζεται στο σύνολο των γήινων όρων. Σε αυτή τη διαδικασία διαμορφώνεται και ο άνθρωπος ως υποκείμενο με αύξοντα τον ρόλο της θεωρίας στη δραστηριότητά του. Οι σχέσεις παραγωγής κινούνται αντιφατικά επίσης. Οι «φυσικοί δεσμοί» εισχωρούν στις σχέσεις παραγωγής, αλλά σταδιακά οι σχέσεις παραγωγής αίρουν τους φυσικούς δεσμούς (ό.π.: 317).

Το στάδιο της διαμόρφωσης διαιρείται σε υποστάδια ανάλογα με τον αναβαθμό ανάπτυξης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Η ανάπτυξη πραγματοποιείται μέσω της αντιστοιχίας αναντιστοιχίας παραγωγικών δυνάμεων - σχέσεων παραγωγής. Οι κυρίαρχες παραγωγικές δυνάμεις του επόμενου σταδίου εμφανίζονται στο εκάστοτε παρόν στάδιο κ.ο.κ όπως έχει δειχθεί και στη λογική εξέταση. Συνολικά η αντίφαση μετασχηματίζεται σε κάτι άλλο όταν η αναγκαιότητα φυσικής παρουσίας του ανθρώπου εκλείπει εντός της άμεσης παραγωγής. Η διαδικασία της διαμόρφωσης χωρίζεται σε τρία στάδια ανάλογα με τον βαθμό αντιστοίχισης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Στην πρώτη περίοδο στην *δουλοκτησία* τα μέσα παραγωγής προέρχονται κυρίως από τη φύση και αντιστοιχούν στην πρωτόγονη κοινότητα. Στη δεύτερη περίοδο, στην *φεουδαρχία*, αρχίζει η μετάβαση σε μια βάση που αντιστοιχεί στην ατομική ιδιοκτησία. Αλλά το μέσο παραγωγής είναι η γη, ένα φυσικό μέσο και η διαδικασία αυτή δεν ολοκληρώνεται. Πρώτη φορά με την χρησιμοποίηση του σιδήρου υπάρχει καταμερισμός της παραγωγής, μέσων παραγωγής και αντικειμένων κατανάλωσης λόγω εσωτερικής αναγκαιότητας (ό.π.: 324). Στην τρίτη περίοδο, στην *κεφαλαιοκρατία*, περνάμε σε μια βάση αντίστοιχη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Σε αυτή την περίοδο τα μέσα παραγωγής έχουν παραχθεί από τον άνθρωπο και δεν είναι φυσικής προέλευσης (όπως ήταν η γη) και είναι ιδιωτικά. Η παραγωγή που χαρακτηρίζει αυτή την περίοδο είναι η βιομηχανία.

2.2.1 Δουλοκτητική παραγωγή

Στην ώριμη δουλοκτησία ο δουλοκτήτης συνδέεται με τον δούλο με διάφορες σχέσεις. Ο δούλος είναι πρωτίστως εργαλείο παραγωγής, δηλαδή, παραγωγική δύναμη. Ταυτόχρονα εμπλέκεται και στη σχέση παραγωγής σαν αντικείμενο ιδιοκτησίας, αλλά εν μέρει και ως ανθρώπινο υποκείμενο. Σαν φυσικό σώμα η σχέση του με τον δουλοκτήτη είναι ένας φυσικός δεσμός (ο.π.: 326). Για να κατανοηθεί η διαδικασία μέσω της οποίας το υπερπροϊόν στην δουλοκτησία αποσπάται από μία συγκεκριμένη ομάδα πληθυσμού πρέπει να ανατρέξουμε στο ζωικό βασίλειο. Στις αγέλες των πιθήκων όταν δεν υπάρχει επαρκής τροφή μοιράζονται τα μερίδια κατά σειρά προς τον αρχηγό, τα παιδιά, τα άλλα ζώα κοντά στον αρχηγό κτλ. Αυτή η συμπεριφορά μεταφέρεται στην πρωτόγονη κοινότητα σε κοινωνική μορφή. Το υπερπροϊόν γενικά είναι πολύ μικρό στην δουλοκτησία και σε γενικές γραμμές βελτιώνεται για τον δούλο η κατανάλωση των ζωτικά απαραίτητων. Από αυτή την άποψη, μέχρι να παράγεται κοινωνικό προϊόν που να ικανοποιεί σε βέλτιστο βαθμό τις βιολογικές ανάγκες όλων ή σχεδόν όλων των ανθρώπων, οι ταξικές κοινωνίες «δικαιώνονται» ιστορικά (ό.π.: 328). Η διάλυση του πρωτόγονου κοινοτικού συστήματος συνδέεται με τη σχέση του γένους με άλλα μέλη της κοινότητας και την ανάπτυξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Σε αυτό το στάδιο διαμόρφωσης της ανθρωπότητας κυριαρχεί η λεγόμενη συνείδηση της ταυτότητας. Δεν υπάρχει ακόμα συνειδητοποίηση της διαφοράς ανθρώπου - περιβάλλοντος. Η ιδιωτική ιδιοκτησία αναπτύσσεται πρώτα σε αντικείμενα που μπορούν να μεταφερθούν, όπως εργαλεία και ζώα και με πιο αργό ρυθμό στη γη. Με βάση τα παραπάνω ο Βαζιούλιν καταδεικνύει ότι η πρώτη μορφή ταξικής κοινωνίας προέκυψε «θεωρώντας» η μια ομάδα ανθρώπων την άλλη σαν κομμάτι της φύσης. Για την α' ομάδα η χρησιμοποίηση ανθρώπων μια άλλης υπό την ιδιότητα των δούλων ήταν για αυτούς παρόμοια με την χρήση κάποιου άλλου ζώου.¹⁹

Συστατικά των παραγωγικών δυνάμεων, όπως τα ζώα, η γη, και ο άνθρωπος, είναι φυσικής προέλευσης. Στα γένη που ασχολούνται περισσότερο με την κτηνοτροφία έχουμε γρηγορότερη μετάβαση στην δουλοκτησία. Όταν εξαντλούνται τα

¹⁹ Ο Μαρξ θεωρεί για τους δούλους και τους δουλοπάροικους ότι ένα κομμάτι της κοινωνίας χρησιμοποιεί ένα άλλο κομμάτι της κοινωνίας σαν «ανόργανο και φυσικό όρο της δικής του αναπαραγωγής». Ότι η εργασία «σαν ανόργανος όρος της παραγωγής τοποθετείται σαν προσάρτημα της γης ή δίπλα στα άλλα ζώα» (Μαρξ, 2022: 369).

βοσκοτόπια περνάμε στην εντατική ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Μια τέτοιου είδους κτηνοτροφία αναγκαστικά χρειάζεται γεωργία. Η γεωργία για να λειτουργεί επιβάλλει την ανάπτυξη των εργαλείων και για να καλλιεργείται περισσότερο έδαφος αλλά και πιο σκληρό, άγονο κτλ. Η γεωργία σηματοδοτεί σημαντικότερο σταθμό της εξέλιξης της κοινωνίας από τη κτηνοτροφία, λόγω της επίδρασης που ασκεί συνολικά στην εργασία. Συνδέεται και με τη χρήση των μετάλλων. Με αυτά τα δύο είδη παραγωγής ο πληθυσμός αυξάνεται και μαζί με αυτόν και οι έριδες μεταξύ των κοινοτήτων που σταθεροποιούνται σε πολέμους και ληστείες. Αυτό οδηγεί σε βελτιστοποίηση των όπλων (ο.π.: 333). Κάποια μέταλλα, όπως ο ορείχαλκος, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κυριαρχία επί άλλων ανθρώπων. Ειρήσθω εν παρόδω, φυσικά υπήρχε και ειρηνική σχέση μεταξύ των κοινοτήτων, όπου γινόταν ανταλλαγή του υπερπροϊόντος. Αλλά η παραγωγή για την ανταλλαγή θα γίνει σκοπός της παραγωγής μόνο εφ'όσον τα μέσα παραγωγής είναι παρηγμένα όπως θα δούμε παρακάτω.

Στη λίθινη εποχή η γεωργία αναπτυσσόταν σε μαλακό έδαφος. Με τη χρήση του σιδήρου²⁰ επέρχεται ποιοτική αναβάθμιση και της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Αυτό οδηγεί και στην ανάπτυξη ενός άλλου κλάδου του καταμερισμού εργασίας, στην χειροτεχνία. Κατά βάση όμως η κύρια μορφή της παραγωγής επί του συνόλου της δουλοκτησίας είναι η καλλιέργεια μαλακών εδαφών με λίθινα εργαλεία, με ξύλινα εργαλεία, ενώ η κτηνοτροφία ασκείται από ημινομάδες. Αν και ήδη έχει γίνει εξημέρωση των αλόγων, αυτά δεν χρησιμοποιούνται στην παραγωγή λόγω έλλειψης τεχνικής για υποζύγια κ.α. Η ενέργεια που αξιοποιείται κατά κόρον είναι από την προσπάθεια των ανθρώπων. Ο βασικός τύπος λοιπόν ιδιοκτησίας είναι η ιδιοκτησία επί των ανθρώπων της παραγωγής και όχι η ιδιοκτησία επί της γης. Όταν αυτός ο τύπος αντιστρέφεται, αυτή η κοινωνία παρακμάζει και επέρχεται η μετάβαση στη φεουδαρχία.

²⁰ Ο Ένγκελς σε μια διαφορετική περιοδολόγηση που χωρίζεται σε άγρια κατάσταση, βαρβαρότητα και πολιτισμό, βασισμένη στο έργο του Μόργκαν, τις αντιλήψεις και τα ανθρωπολογικά στοιχεία της εποχής του, σημειώνει για την επανάσταση της εισαγωγής του σιδήρου στην παραγωγή:

«το επόμενο βήμα μας οδηγεί στην ανώτερη βαθμίδα της βαρβαρότητας, στην περίοδο όπου όλοι οι πολιτισμένοι λαοί περνάνε την ηρωική τους εποχή: την εποχή του σιδερένιου σπαθιού, αλλά και του σιδερένιου αλετριού και του σιδερένιου τσεκουριού. Το σίδηρο μπήκε στην υπηρεσία του ανθρώπου. Ήταν η τελευταία και σπουδαιότερη από όλες τις πρώτες ύλες, που έπαιξαν επαναστατικό ρόλο στην ιστορία, η τελευταία ως την εμφάνιση της πατάτας. Το σίδηρο δημιούργησε τη γεωργία σε μεγαλύτερες εκτάσεις, επέτρεψε το ξεχέρσωμα μεγάλων δασικών περιοχών. Έδωσε στον χειροτέχνη τόσο σκληρά και κοφτερά εργαλεία που καμία πέτρα και κανένα άλλο γνωστό μέταλλο δεν μπορούσε να τους αντισταθεί» (Ένγκελς, 2003: 200-201).

Πηγές ανάπτυξης του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής

Ας επανέλθουμε στη σχέση δουλοκτητή - δούλου. Δύο ήταν τα μέσα καταπίεσης, ο τρόπος οργάνωσης των ιδιοκτητών και τα όπλα. Για αυτό στα πρώτα στάδια που τα όπλα ήταν λίθινα όπως τα εργαλεία οι δούλοι εργάζονταν κατά μικρές ομάδες και υπήρχε μια πατριαρχική δομή. Πάντα υπήρχε εξάλλου η δυνατότητα αντίδρασης με τα γεωργικά τους εργαλεία. Εξ ου και η σημασία του ορείχαλκου, όπως αναφέρθηκε, ως προς την κατασκευή όπλων και την καταστολή. Όσο ωριμάζει η συγκεκριμένη σχέση παραγωγής, ο δουλοκτητής εξωθείται εκτός της παραγωγής και ο δούλος υποβιβάζεται σε «ομιλούν εργαλείο» (Αριστοτέλης). Αυτή η σχέση όσο πολώνεται οδηγείται σε αδιέξοδο. Ο δούλος σαν παραγωγός δεν έχει κανένα κίνητρο για βελτιστοποίηση της παραγωγής. Όταν ο δουλοκτητής συμμετέχει στην παραγωγή σαν οργανωτής είναι και αυτός παραγωγική δύναμη. Όταν όμως εξωθείται εκτός παραγωγής και αρμοδιότητες τέτοιου είδους ανατίθενται σε δούλους, αρχίζει η στασιμότητα και η παρακμή της δουλοκτησίας. Η δουλοκτησία σαν σχέση παραγωγής είναι ανίκανη για εντατική ανάπτυξη. Παρατηρείται μάλιστα το φαινόμενο η ανάπτυξη των εργαλείων της παραγωγής να συμβαίνει στα πρωταρχικά στάδια της δουλοκτησίας ή σε εκείνες τις πρωτόγονες κοινότητες σε μετάβαση περιφερειακά και εξωτερικά της ώριμης δουλοκτησίας. Μεταφέρονται εργαλεία που παρήχθησαν στις ανεπτυγμένες δουλοκτητικές περιοχές και τα αναπτύσσουν. Ενώ στην πρωτόγονη κοινότητα οι σχέσεις παραγωγής έχουν μόλις ανακύψει και με φιλοσοφικούς όρους βρίσκονται σε μια «ταυτότητα με διαφορά» με τις φυσικές σχέσεις, στην δουλοκτησία οι σχέσεις παραγωγής εντοπίζονται σε όλη την οικονομική σφαίρα. Παράγονται και αντικείμενα κατανάλωσης αλλά και μέσα παραγωγής (ό.π.: 347). Η παραγωγική σχέση ανθρώπου φύσης διαφέρει ουσιωδώς σε αυτό το στάδιο από την φυσική σχέση, αλλά λόγω όσων έχουν αναλυθεί για τα μέσα παραγωγής, ταυτίζονται κιόλας. Σύμφωνα με τον Βαζιούλιν, αυτό, από την άποψη της λογικής είναι μια σχέση ουσιώδους διαφοράς. Αντίστοιχα και το εποικοδόμημα διαφέρει αλλά και ταυτίζεται με τον τρόπο παραγωγής και τους φυσικούς δεσμούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι, για παράδειγμα, η έννοια του πολίτη, του πατρικίου, συνδέεται με εκείνη την πρωταρχική κοινότητα των γενών της ίδρυσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Όσον αφορά τις υλικές προϋποθέσεις που διαμορφώθηκαν για το πέρασμα στον επόμενο τρόπο παραγωγής οι βασικές είναι οι εξής :

- επεξεργασία του χάλυβα
- χρήση του αλόγου στην παραγωγή
- εφεύρεση ανεμόμυλου
- εφεύρεση υδρόμυλου

2.2.2 Φεουδαρχική παραγωγή

Όπως έχει τεκμηριωθεί η βέλτιστη ιδιοκτησία για την αξιοποίηση της εργασίας των δούλων ήταν η μικρή και μεσαία ιδιοκτησία. Στα λεγόμενα λατιφούντια, που ήταν μεγάλα αγροκτήματα των ηττημένων λαών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δεν χρησιμοποιούνταν μόνο δουλική εργασία αλλά και αγγαρείες ή έδιναν ένα κομμάτι γης να καλλιεργηθεί έναντι μέρους της σοδειάς (ο.π.: 352). Αναφύονται δηλαδή μορφές εκμετάλλευσης που συνάδουν με τον επόμενο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό. Η μεγάλη ιδιοκτησία δεν ταιριάζει στον συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής, σε αντίθεση ακριβώς με την φεουδαρχία. Όμως και εδώ είναι μια ιδιοκτησία που δεν αντιστοιχεί στον εαυτό της, λόγω του ότι η γη είναι ένα φυσικό μέσο παραγωγής. Για να κυριαρχήσει η μεγάλη ιδιωτική ιδιοκτησία προϋποτίθεται η εξάλειψη της δουλείας και η χρήση σιδερένιων εργαλείων στη γεωργία. Μάλιστα αυτά τα εργαλεία είναι ιδιόκτητα. Η σχέση του γαιοκτήμονα όσο και του δουλοπάροικου προς τη γη παραμένει φυσική.

Φεουδαρχία αντίστοιχη της έννοιάς της - τυπική διάθρωση

Φιλοσοφικά οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων με τις φυσικές βρίσκονται σε μία κατάσταση ουσιώδους αντίθεσης. Οι παραγωγικές δυνάμεις βρίσκονται ακόμα συνδεδεμένες με την φυσική αλληλεπίδραση προς τη φύση. Το εποικοδόμημα διαχωρίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό από τον τρόπο παραγωγής. Υπάρχει μία αντιστοίχιση των κοινωνικών τάξεων με τις κατεστημένες τάξεις. Κάτι που δεν συνέβαινε στην δουλοκτησία που οι δούλοι ήταν εκτός οποιασδήποτε πολιτειακής δομής και αντίληψης περί των ανθρώπων. Ο φεουδάρχης αντιμετωπίζει τον γεωργό - παραγωγό περισσότερο σαν υποκείμενο. Οι σχέσεις παραγωγής αρχίζουν να εντοπίζονται το εσωτερικό της παραγωγής. Οι γεωργοί κάτοχοι εργαλείων, υπό μία

έννοια «ανταλλάσσουν» την εργασία τους στο κτήμα του γαιοκτήμονα για μέρος του προϊόντος. Αλλά αυτή δεν είναι ακριβώς εμπορευματική, δηλαδή ιστορική σχέση, καθώς συνδέουν δουλοπάροικο και φεουδάρχη και φυσικές σχέσεις, τίτλοι, προνόμια, ήθη και παραδόσεις. Αυτό συνδέεται με τη σχέση προς τη γη.

Η ίδια η φεουδαρχία έχει τα δικά της στάδια (ό.π.: 362)

- πρωταρχική εμφάνιση

Αφού προηγηθεί η ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας στη γη περνάμε στη φεουδαρχία. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι επιθέσεις και οι πόλεμοι εξωτερικά του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Για παράδειγμα οι συγκρούσεις με τα γερμανικά φύλα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

- στάδιο διαμόρφωσης

Οι άμεσοι παραγωγοί έχουν στην κυριότητά τους εργαλεία, ενώ κάποιο κομμάτι καλλιεργήσιμης γης τους παραχωρείται για χρήση από τους γαιοκτήμονες.

- ωριμότητα

Είναι εκείνη η εποχή της φεουδαρχίας στην οποία η χρήση του κομματιού καλλιεργήσιμης γης του γεωργού που του παραχωρείται μπορεί να κληρονομηθεί. Αυτή η μορφή χρήσης που στην ουσία είναι ένα βήμα πριν την κυριότητα, δημιουργεί το μέγιστο κίνητρο στην παραγωγή. Η βέλτιστη μορφή προσόδου στην ωριμότητα είναι η απόδοση μέρους της σοδειάς στον φεουδάρχη.

- στάδιο της παρακμής

Το όριο της εκτατικής ανάπτυξης της φεουδαρχίας είναι καλλιέργεια με σιδερένια εργαλεία κάθε δυνατής έκτασης. Στην φεουδαρχία συστηματοποιείται η χρήση των αλόγων. Λόγω της αναβάθμισης του κινήτρου του άμεσου παραγωγού έχουμε ανάπτυξη της τεχνικής σε πολλούς τομείς όπως η ξυλουργική, η κλωστοϋφαντουργική, οι εξορύξεις, η μεταποίηση κ.α. Έχουμε αναβάθμιση της χειροτεχνίας. Η ανάπτυξη του συγκεκριμένου κλάδου της κοινωνικής παραγωγής λειτουργεί σαν προϋπόθεση για τη μετάβαση στον επόμενο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό. Η χειροτεχνία στις πόλεις οργανώνεται με φεουδαρχικό τρόπο και το ίδιο το επάγγελμα του χειροτέχνη είναι κληρονομικά μεταβιβαζόμενο. Με την πρόοδο της γεωργικής παραγωγής το πλεόνασμα πωλείται στην αγορά. Αυτό συμβάλλει στην ανάπτυξη και της χειροτεχνίας, και της ανταλλαγής και των εμπορευματοχρηματικών σχέσεων. Αλλά οι τελευταίες κατά βάση συνδέονται με την πρόοδο της χειροτεχνίας.

Και εδώ, όπως και στην δουλοκτησία, η μετάβαση στο επόμενο στάδιο συντελείται από την ανάπτυξη δυνάμεων εξωτερικών σε σχέση με τις δύο βασικές τάξεις της κοινωνίας.

Μέρος τρίτο: Κεφαλαιοκρατική παραγωγή

3.1 Λογική εξέταση

Λόγω της σημασίας του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής και την συσχέτιση του με το παρόν και το μέλλον θα εξεταστεί πιο διεξοδικά η διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Θα παρουσιαστούν οι βασικές έννοιες του συγκεκριμένου σταδίου όπως εκτίθενται με το λογικό και στη συνέχεια με τον ιστορικό τρόπο.

Το εμπόρευμα (το είναι του κεφαλαίου)

Είναι διαφορετική η λειτουργία ενός αντικειμένου όταν παράγεται για την αγορά, και ειδικά για μία κεφαλαιοκρατική αγορά, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Όταν παράγεται ένα αντικείμενο για ιδιοκατανάλωση είναι εύκολο να αντιληφθούμε ότι αυτό έχει μία χρηστική αξία που ικανοποιεί τις ανάγκες μας. Το πλέξιμο ενός ρούχου για παράδειγμα έχει μία ωφέλεια η οποία είναι κοινή σε όλες τις κοινωνικές μορφές. Αυτή είναι η αξία χρήσης, το είναι του εμπορεύματος. Όταν όμως αυτό το προϊόν ανταλλάσσεται έχει και μία ανταλλακτική αξία (ουσία εμπορεύματος). Πώς όμως ξέρουμε ποια είναι η ποσότητα της αξίας; Για πόσες μπλούζες ανταλλάσσεται ένα παντελόνι; Η ανταλλακτική αξία μοιάζει σαν μία ποσοτική σχέση μεταξύ των αξιών χρήσης. Αν γίνει αφαίρεση από τις συγκεκριμένες αξίες χρήσης καταλήγουμε στο ότι και τα δύο αντικείμενα είναι προϊόντα εργασίας (Μαρξ, 2008: 52).

Αφηρημένη και συγκεκριμένη εργασία

Προχωρώντας σε αυτή τη λογική της αφαίρεσης ο Μαρξ καταδεικνύει ότι αυτή η συγκεκριμένη εργασία με τις ιδιότητές της, π.χ η εργασία του χειροτέχνη που φτιάχνει ένα εργαλείο αντιστοιχεί στην *συγκεκριμένη εργασία*. Και η εργασία που ανεξάρτητα

από τους συγκεκριμένους προσδιορισμούς της παράγει την αξία είναι η *αφηρημένη*²¹ εργασία. Το εμπόρευμα είναι λοιπόν κάτι το διττό, φορέας αξίας χρήσης και αξίας.

Απλή και σύνθετη εργασία

Ένα εύλογο ερώτημα είναι το πώς προσδιορίζεται το μέγεθος της αξίας και πόση εργασία ενσωματώνεται σε αυτήν. Η μέτρηση της εργασίας γίνεται με τον χρόνο, ένα προϊόν χρειάζεται Χ εργατοώρες για να παραχθεί. Όμως η ποιότητα, η ποσότητα και η ένταση της εργασίας δεν είναι ίδια στο χρόνο. Ο Μαρξ εισάγει τις έννοιες του *κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας*, της *απλής μέσης εργασίας* και της *σύνθετης εργασίας*. Απλή εργασία είναι η ανειδίκευτη εργασία ενός μέσου εργαζόμενου. Η σύνθετη εργασία, η εργασία ενός ειδικευμένου, ανάγεται στην απλή, ώστε να εξισωθεί με τον χρόνο. *Κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας* είναι ο χρόνος παραγωγής ενός αντικειμένου, μιας αξίας χρήσης με μια μέση επιδεξιότητα, εντατικότητα της εργασίας και μέσους όρους παραγωγής (ο.π: 53). Δεν είναι δηλαδή ο ξεχωριστός χρόνος που χρειάζεται για να παραχθεί κάθε αντικείμενο που ενσωματώνεται στην αξία του.

Ανταλλαγή

Η αξία εκφάνεται στην ανταλλαγή. Όταν ανταλλάσσονται προϊόντα εξισώνονται οι διάφορες εργασίες μεταξύ τους. Από αυτή τη διαδικασία της ανταλλαγής ξεπηδά έναν ειδικό εμπόρευμα που λειτουργεί σαν καθολικό ισοδύναμο, *το χρήμα*. Για ιστορικούς λόγους για μεγάλο διάστημα χρησιμοποιούταν ευγενή μέταλλα και ιδιαίτερα πριν τα χαρτονομίσματα ο χρυσός. Κυρίως γιατί μπορούσαν να αντέξουν στον χρόνο και να υποδιαιρεθούν. Γράφει ο Μαρξ:

«Η αμοιβαία συσχέτιση των εμπορευμάτων μεταξύ τους, σαν ανταλλακτικές αξίες, παρουσιάζεται στη διαδικασία της ανταλλαγής στην ολόπλευρη συσχέτιση τους με ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα, αυτό που είναι η κατάλληλη έκφραση της ανταλλακτικής τους αξίας, αντίστροφα η σχέση αυτή παρουσιάζεται πάλι σαν

²¹ Ο Πατέλης σημειώνει ότι:

«Η αφηρημένη εργασία δεν συνιστά απλή νοητική αφαίρεση - «κατασκευή», αλλά συγκεκριμένου τύπου ιστορική σχέση παραγωγής, αναβαθμό του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, που βρίσκει στατιστική έκφραση και προσμετράται ως κοινωνικά αναγκαίος (μέσης έντασης και βαθμού δυσκολίας, περιπλοκότητας, συνθετότητας) αξιοπαραγωγός χρόνος εργασίας. Είναι η γενεσιουργός υπόσταση της αξίας του εμπορεύματος, σε αντιδιαστολή με τη συγκεκριμένη εργασία, ως γενεσιουργό υπόσταση της αξίας χρήσης(υλικού υποστρώματος της αξίας του εμπορεύματος)» (Πατέλης, 2019: 361). Επιπλέον θεωρεί ότι η κυριαρχία της αφηρημένης εργασίας σημαίνει ότι η παραγωγή δεν έχει κοινωνικοποιηθεί αρκετά.

ειδική σχέση του ιδιαίτερου αυτού εμπορεύματος με όλα τα εμπορεύματα και, κατά συνέπεια, σαν να είναι ο φυσικός, κατά ένα τρόπο κοινωνικός, χαρακτήρας ενός πράγματος. Το ιδιαίτερο αυτό εμπόρευμα, που παριστάνει με αυτό τον τρόπο την κατάλληλη υπόσταση της ανταλλακτικής αξίας κάθε εμπορεύματος, ή η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων με τη μορφή ενός ιδιαίτερου αποκλειστικού εμπορεύματος, είναι το χρήμα. Το χρήμα είναι η αποκρυστάλλωση της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων που σχηματίζεται σε αυτή τη διαδικασία της ανταλλαγής» (Μαρξ, 2009: 54-55).

Και παρακάτω προσθέτει ότι το χρήμα είναι μια «κοινωνική παραγωγική σχέση». Δεν είναι απλά ένα αντικείμενο λοιπόν. Αυτή την ιδιότητα του χρήματος και γενικά των εμπορευμάτων να αποκρύπτουν τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και να εμφανίζονται σαν σχέσεις αντικειμένων ονομάζεται φετιχισμός του εμπορεύματος. Για να δημιουργηθεί η ανταλλαγή των εμπορευμάτων προϋποτίθεται ένας καταμερισμός εργασίας. Αυτός ο όρος δεν είναι και ικανός αφού έχουν υπάρξει στην ιστορία πολιτισμοί με ανεπτυγμένο καταμερισμό εργασίας όπως η αρχαία ινδική κοινότητα που δεν παρήγαγαν εμπορεύματα.

Το χρήμα ή η απλή κυκλοφορία

Στη διαδικασία της ανταλλαγής των εμπορευμάτων δημιουργείται το χρήμα. Η κυκλοφορία και το χρήμα είναι η πραγματικότητα του εμπορεύματος. Το χρήμα έχει διάφορες λειτουργίες. Μια από αυτές είναι ότι λειτουργεί σαν μέτρο των αξιών. Εκφράζεται ο χρόνος εργασίας που έχει ενσωματωθεί στο κάθε προϊόν μέσω της τιμής. Η τιμή όμως λόγω του όγκου των συναλλαγών, της προσφοράς και της ζήτησης και των διαφόρων συνθηκών του όλου της διαδικασίας μπορεί, να παρεκκλίνει από την έκφραση της αξίας. Για παράδειγμα όταν προϊόντα παράγονται με παλαιότερες τεχνολογικές μεθόδους, αναγκάζονται οι παραγωγοί τους να τα εκποιούν και κάτω από το κόστος παραγωγής τους.

Η ανταλλαγή εμπορευμάτων ακολουθεί δύο κατευθύνσεις. Το εμπόρευμα γίνεται χρήμα και το χρήμα εμπόρευμα. Στην πρώτη φάση της πώλησης το εμπόρευμα μεταμορφώνεται σε χρήμα E - X και στη δεύτερη φάση στην αγορά το χρήμα γίνεται εμπόρευμα X- E. Αυτή η διαδικασία από τη σκοπιά του πωλητή και του αγοραστή μαζί είναι μία και η αυτή. Αλλά αυτό δε σημαίνει ότι όποιος διαθέτει ένα εμπόρευμα στην αγορά θα βρει απαραίτητα αγοραστή. Επομένως αυτό το σύστημα εμπεριέχει πάντα τη δυνατότητα κρίσης. Στο τεράστιο πλήθος των συναλλαγών αυτές οι συνεχείς μεταμορφώσεις παίρνουν τη μορφή:

Εμπόρευμα - Χρήμα - Εμπόρευμα

$$E - X - E$$

Στην κοινωνική ανταλλαγή της ύλης ένα εμπόρευμα που δεν έχει αξία χρήσης για τον παραγωγό Α μετατρέπεται σε ένα άλλο εμπόρευμα που αγοράζεται από τον παραγωγό Β και η παραπάνω σχέση γίνεται σε τελευταία ανάλυση E-E, όμως όπως θα δούμε παρακάτω, ο μηχανισμός του κεφαλαιοκρατικού συστήματος είναι κάτι τελείως διαφορετικό από την απλή ανταλλαγή.

Το χρήμα είναι μέσο κυκλοφορίας. Η ίδια η ανταλλαγή των εμπορευμάτων κάνει το χρήμα να κυκλοφορεί. Για μια συγκεκριμένη περίοδο ισχύει (Μαρξ, 2008: 132):

$$\text{Μάζα του χρήματος σαν μέσο κυκλοφορίας} = \frac{\text{άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων}}{\text{αριθμός γύρων των ομόνυμων χρηματικών μονάδων}}$$

Ο αριθμός των γύρων των χρηματικών μονάδων μας δείχνει πόσο γρήγορα κινείται το χρήμα στην εκτέλεση των συναλλαγών. Το χρήμα επιτελεί και άλλες λειτουργίες όπως μέσο πληρωμών, πιστωτικό χρήμα, παγκόσμιο χρήμα. Φυσικά επενεργούν στην παραγωγή αυτές οι λειτουργίες αλλά δεν θα αναλυθούν παραπάνω και θα δοθεί περισσότερο βάση σε πιο ουσιώδεις πλευρές.

Μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο

Η παραπάνω μορφή E - X - E είναι μια μορφή της απλής κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Σε πιο ανεπτυγμένες σχέσεις παραγωγής ο παραπάνω τύπος παίρνει τη μορφή X - E - X. Το παγκόσμιο εμπόριο και η παγκόσμια αγορά εμφανίζονται τον 16ο αιώνα. Γίνεται αγορά εμπορευμάτων με σκοπό την πώλησή τους, την ανταλλακτική τους αξία. Ένας έμπορος για παράδειγμα αγοράζει ένα προϊόν 100 ευρώ και το μεταπουλά 130. Πιο συγκεκριμένα δηλαδή η σχέση X - E - X γίνεται:

$$X - E - X' \text{ όπου } X' = X + \delta X$$

Αυτή την προσαύξηση ο Μαρξ την ονομάζει υπεραξία (ό.π.:163). Η μορφή $X - E - X$ καταλήγει τελικά στη μορφή $X - X'$. Το χρήμα αίρεται από την απλή λειτουργία του σαν μέσο ανταλλαγής και μετατρέπεται σε κεφάλαιο. Όσο το χρήμα παραμένει στην κυκλοφορία και αυτή η διαδικασία επαναλαμβάνεται. Εμπόρευμα και χρήμα γίνονται παραλλαγές του κεφαλαίου. Ο τύπος $X - E - X'$ είναι ο γενικός τύπος του κεφαλαίου στη σφαίρα της κυκλοφορίας (ό.π.:168). Το χρήμα που έχει προκύψει ιστορικά από την ανταλλαγή καταλήγει να γίνεται αυτοσκοπός. Στη δεδομένη συνθήκη σε μεγάλο βαθμό η παραγωγή γίνεται για την παραγωγή.

Τίθεται το ερώτημα: πώς γεννιέται η υπεραξία; Στο σύνολο όλων των συναλλαγών γίνεται αντιληπτό ότι δεν μπορεί να γεννηθεί από την κυκλοφορία. Στον τύπο $E - X - E$ γίνεται μία ανταλλαγή όπου η αξία Α αντικαθίσταται από μία ίση αξία Β. Ακόμα κι αν ένας έμπορος κλέψει τον αγοραστή ή τέλος πάντων πουληθεί ένα προϊόν πάνω από την αξία του αυτό είναι μόνο μεταφορά αξίας από τον κάτοχο του ενός εμπορεύματος στον άλλο. Ας πάρουμε τώρα την περίπτωση ενός εμπόρου που αγοράζει ξυλεία 50 ευρώ και την ξαναπουλά έναντι 70 ευρώ. Εδώ αντιμετωπίζουμε ένα πρόβλημα: ενώ στην κυκλοφορία δεν δημιουργείται αξία ο έμπορος βγάζει υπεραξία με τη με τη μορφή κέρδους 20 ευρώ. Η κυκλοφορία όμως είναι μόνο μία διαμεσολάβηση ή όπως σημειώνει ο Μαρξ «το επιφανόμενο μιας διαδικασίας που εξελίσσεται πίσω από αυτήν» (Μαρξ, 2022: 186). Πρέπει να επιστρέψουμε στην παραγωγή για αναζητήσουμε την υπεραξία. Μία παραγωγή όμως που προϋποθέτει την κυκλοφορία και τις ανταλλακτικές αξίες. Εφόσον η αξία δεν πηγάζει από την κυκλοφορία και με τις μεταμορφώσεις μεταξύ χρήματος και εμπορεύματος διατηρείται σταθερή η αξία πρέπει να αναζητηθεί η προσαύξηση της αξίας σε ένα ειδικό εμπόρευμα όπου η κατανάλωση της αξίας χρήσης του παράγει αξία. Αυτό το ειδικό εμπόρευμα είναι η εργασιακή δύναμη «Όταν λέμε εργασιακή δύναμη ή ικανότητα για εργασία εννοούμε το σύνολο των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων που υπάρχουν στο σώμα, στη ζωντανή προσωπικότητα ενός ανθρώπου και που τις βάζει σε κίνηση κάθε φορά που παράγει οποιουδήποτε είδους αξίες χρήσης» (Μαρξ, 2008: 180).

Για να καθίσταται δυνατή αυτή η αγορά της εργασιακής δύναμης πρέπει να πληρούνται κάποιες προϋποθέσεις. Ο κάτοχος της εργασιακής δύναμης πρέπει να είναι ελεύθερος να την διαθέτει στην αγορά. Δηλαδή να μην δεσμεύεται με άλλου τύπου

σχέσεις όπως στην δουλοκτησία και στην φεουδαρχία. Επιπλέον, πρέπει να μην είναι κάτοχος μέσων παραγωγής, ώστε ουσιαστικά να αναγκάζεται να πουλήσει την εργασιακή του δύναμη για να βιοποριστεί. Θα δούμε πώς επετεύχθη αυτό ιστορικά στην Αγγλία, όπου οι αγρότες απαλλοτριώθηκαν από την κοινοτική γη και τα χωράφια που έκαναν χρήση και διαμέναν ώστε να χρησιμοποιηθούν σαν εργατικά χέρια στην αναδυόμενη μανιφακτούρα της κλωστοϋφαντουργίας. Ακόμα, πρέπει ο καταμερισμός εργασίας να είναι ανεπτυγμένος σε ικανοποιητικό βαθμό, ώστε η παραγωγή των προϊόντων να συντελείται με σκοπό την πώληση.

Ένα άλλο ερώτημα που προκύπτει είναι ποια είναι η αξία αυτού του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη. Όπως κάθε άλλο εμπόρευμα σημειώνει ο Μαρξ η αξία του σχετίζεται με τον χρόνο που χρειάζεται για να παραχθεί και να αναπαραχθεί (ό.π.: 183). Αυτό στην περίπτωση ενός εργαζόμενου συνδέεται με την αξία των εμπορευμάτων που είναι αναγκαία για τη διατήρηση της ζωής της δικής του και της οικογένειάς του. Τροφή, στέγαση, ηλεκτρισμός κ.ο.κ. Η εκπλήρωση αυτών των βασικών αναγκών διαφέρει από χώρα σε χώρα ενώ σε αυτήν εμπλέκονται επιπλέον στοιχεία, πολιτισμικά, ιστορικά κ.τ.λ. Αν λοιπόν τα εμπορεύματα που καταναλώνονται στη διάρκεια μιας ημέρας αντιστοιχούν σε μία ποσότητα κοινωνικού χρόνου εργασίας, στον εργαζόμενο πληρώνεται ημερομίσθιο αξίας όσο αυτά τα εμπορεύματα. Αν τα εμπορεύματα για να παραχθούν χρειάζονται 5 ώρες κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, η αξία του ημερομισθίου του αντιστοιχεί σε 5 ώρες. Φυσικά και εδώ μιλάμε για το σύνολο της παραγωγής και της συνολικής εργασίας.

Παραγωγή απόλυτης υπεραξίας

Η εργασία στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή γίνεται υπό το πρόσταγμα του κεφαλαιοκράτη και τα προϊόντα της παραγωγής δεν είναι άξιες χρήσης δικές του αλλά διατίθεται στην αγορά (ό.π.: 198). Για όσο διάστημα ο εργαζόμενος εργάζεται για να παράγει προϊόντα που ενσωματώνουν αντικειμενοποιημένο χρόνο που αντιστοιχούν στην αναπαραγωγή του, μιλάμε για τη διαδικασία παραγωγής αξίας. Οι υπόλοιπες ώρες που εργάζεται είναι το διάστημα παραγωγής υπεραξίας ή αλλιώς η διαδικασία της αξιοποίησης. Πάντα αναφερόμαστε σε μέσες συνθήκες παραγωγής.

Η εργασία έχει την ιδιότητα να διατηρεί στο προϊόν την αξία των συστατικών του, πρώτων υλών κ.τ.λ., που έχουν προκαταβληθεί σαν κεφάλαιο. Σαν «αξιοδημιουργική δραστηριότητα» αποφέρει επιπλέον αξία, άρα υπεραξία. Αυτό επιτυγχάνεται σε συνδυασμό με τον μετασχηματισμό της αξίας χρήσης, του υλικού υποστρώματος αξίας. Τα μέσα εργασίας, από την άλλη μεριά, μεταφέρουν μόνο την ήδη υπάρχουσα αξία τους (που έχει ήδη ενσωματωθεί σε αυτά για να παραχθούν), ανάλογα με τη χρήση. Μία μηχανή για παράδειγμα που κοστίζει χίλιες λίρες και έχει διάρκεια ζωής χίλιες μέρες, κάθε μέρα μεταφέρει με την φθορά της μία λίρα στην αξία του ημερήσιου παραγόμενου προϊόντος (ό.π.: 217). Το κεφάλαιο που έχει προκαταβληθεί για την αγορά μηχανημάτων, πρώτων υλών κ.α. και δεν συνεισφέρει στην αύξηση της αξίας λέγεται σταθερό. Το κεφάλαιο που έχει διατεθεί για την αγορά της εργασιακής δύναμης λέγεται μεταβλητό, μεταβάλλει την αξία (ό.π.: 221).

Το κεφάλαιο λοιπόν χωρίζεται σε σταθερό και μεταβλητό:

$$K = \sigma + \mu.$$

Στο τέλος της εργασιακής διαδικασίας προκύπτει ένα νέο κεφάλαιο εφόσον έχει αξιοποιηθεί που η αξία του είναι:

$$K' = \sigma + \mu + \upsilon$$

Η σχέση $\frac{\upsilon}{\mu}$ είναι το ποσοστό της υπεραξίας. Η διάρκεια του εργάσιμου χρόνου, η εργάσιμη ημέρα, χωρίζεται σε αναγκαία εργασία και υπερεργασία. *Αναγκαία εργασία* είναι η εργασία κατά τη διάρκεια της οποίας παράγεται αξία ίση με την αξία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης και *υπερεργασία* είναι το υπόλοιπο κομμάτι, στη διάρκεια του οποίου παράγεται η υπεραξία (ό.π.: 228-229).

Η μάζα της υπεραξίας δίνεται από την κάτωθι εξίσωση:

$$Y = \frac{\upsilon}{\mu} \times M \quad \text{ή}$$

$$Y = \delta \times \frac{\varepsilon'}{\varepsilon} \times \nu$$

όπου Y = μάζα, M = συνολικό μεταβλητό κεφάλαιο, δ = αξία της μέσης εργασιακής δύναμης, ε' = υπερεργασία, ε = αναγκαία εργασία και ν = αριθμός των εργαζομένων (ό.π.: 318).

Η υπεραξία που προκύπτει από την μεγαλύτερη αύξηση της εργάσιμης ημέρας ονομάζεται απόλυτη υπεραξία και προσκρούει στο φυσικό όριο των 24 ωρών. Ωστόσο, πριν από αυτό το φυσικό όριο κατά κανόνα εγείρονται ηθικά, νομικοπολιτικά και πολιτισμικά όρια. Στα πρώτα βήματα της κεφαλαιοκρατίας υπάρχει τυπική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, καθώς η παραγωγή οργανώνεται με τη δεδομένη τεχνική (χειροτεχνία) που έχει προκύψει από την φεουδαρχία, με χειροποίητα και χειροκίνητα μέσα-εργαλεία.

Η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας

Αν παρασταθεί η εργάσιμη ημέρα σαν ένα διάστημα α ----- β ---- γ όπου το διάστημα α ----- β ισούται με την αναγκαία εργασία και β ---- γ ισούται με την υπερεργασία, γίνεται εμφανές ότι υπάρχει και άλλος τρόπος της αύξησης της παραγωγής υπεραξίας πέρα από την παράταση της εργάσιμης ημέρας. Αν μειωθεί το διάστημα α ----- β και το σημείο γ παραμείνει σταθερό βλέπουμε ότι αυξάνεται η υπερεργασία (ό.π.: 327).

Ωστόσο, πως γίνεται η μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας; Με τις υπόλοιπες συνθήκες σταθερές επιτυγχάνεται με την αύξηση της παραγωγικής δύναμης, της παραγωγικότητας της εργασίας σε κείνους τους κλάδους της παραγωγής που συνδέονται με τα αναγκαία μέσα συντήρησης. Αλλά και με την εφαρμογή νέων τεχνολογικών, οργανωτικών μεθόδων για την παραγωγή μέσων παραγωγής που συνδέονται με αυτούς τους κλάδους. Γιατί στη συνολική αξία του προϊόντος μεταφέρεται όπως έχει δειχθεί μέρος της αξίας του σταθερού κεφαλαίου. Έτσι φτηναίνουν τα προϊόντα της βασικής κατανάλωσης.

Φυσικά, δεν είναι αυτό το κίνητρο της εισαγωγής νέων τεχνολογικών μεθόδων στην παραγωγή. Αυτό είναι το έμμεσο αποτέλεσμα συνολικά. Το ατομικό κίνητρο του ξεχωριστού κεφαλαιοκράτη συνδέεται με την αύξηση της ποσότητας και ποιότητας του παραγόμενου προϊόντος με την καλύτερη αξιοποίηση της ίδιας μάζας εργασιακής δύναμης. Ας υποθέσουμε ότι το ημερομίσθιο για έναν εργαζόμενο είναι 40 ευρώ για 8 ώρες εργασίας και κατά τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας παράγονται 100 κομμάτια. Αν παράγει αξία 80 ευρώ την ημέρα, σε κάθε κομμάτι ενσωματώνεται αξία από την εργασία $\frac{80}{100} = 0,8$ ευρώ. Ας υποθέσουμε τώρα ότι με την εισαγωγή νέων οργανωτικών μεθόδων παράγονται 200 κομμάτια με την ίδια ποιότητα. Σε κάθε κομμάτι ενσωματώνεται αξία $\frac{80}{200} = 0,4$ ευρώ. Αν η αξία των μέσων παραγωγής (φθορά υλικού, πρώτες ύλες κτλ) είναι 1 ευρώ το κομμάτι και στις δύο περιπτώσεις, το προϊόν έχει μια αξία 1,8 ευρώ στη πρώτη μέθοδο και 1,4 στην βελτιωμένη. Αν η πρώτη μέθοδος είναι το στάνταρ της συγκεκριμένης βιομηχανίας η τιμή στην αγορά κυμαίνεται στα 1.8 ευρώ. Ο μεμονωμένος βιομήχανος της νέας μεθόδου έχει τη δυνατότητα να καρπώνεται 0,4 ευρώ παραπάνω υπεραξία στο κομμάτι από τη μέση κατάσταση. Αυτό του δίνει την δυνατότητα να πουλά πιο φθηνά από τους ανταγωνιστές του, για παράδειγμα 1.7 ευρώ ώστε να πάρει μεγαλύτερο μερίδιο αγοράς και να διαθέσει τα περισσότερα προϊόντα. Αυτή η τεχνική σταδιακά θα διαχυθεί στον συγκεκριμένο κλάδο μέχρι να γίνει το στάνταρ της συγκεκριμένης βιομηχανίας και να καθιερωθούν οι καινούργιοι όροι παραγωγής. Πολλαπλώς διαμεσολαβημένα αυτό οδηγεί στη μείωση του αναγκαίου χρόνου εργασίας.

Απλή και διευρυμένη αναπαραγωγή

Κάθε παραγωγή είναι ταυτόχρονα και αναπαραγωγή της διαδικασίας. Αν στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή η υπεραξία καταναλώνεται ατομικά από τον κεφαλαιοκράτη και δεν επανατοποθετείται επιπλέον κεφάλαιο στην διαδικασία έχουμε απλή αναπαραγωγή. Όταν όμως η παραγωγή αυξάνεται έχουμε διευρυνόμενη αναπαραγωγή. Ακόμα και η απλή αναπαραγωγή οδηγεί σε νέο κεφάλαιο. Το προκαταβεβλημένο κεφάλαιο στη διάρκεια κάποιας περιόδου διαχέεται στην αξία των προϊόντων και αυτό που φαίνεται τώρα σαν κεφάλαιο, είναι η συσσωρευμένη υπεραξία που έχει δημιουργηθεί. Η διαδικασία της αναπαραγωγής δεν αφορά μόνο την παραγωγική σχέση προς τη φύση, αλλά αναπαράγει όλη τη σχέση κεφαλαίου μισθωτής

εργασίας. Σε κάθε κοινωνική μορφή γίνεται διευρυμένη αναπαραγωγή, έστω με πολύ αργούς ρυθμούς, αλλά ειδικά στην κεφαλαιοκρατία, εντείνεται ο βαθμός καθώς η διαδικασία παίρνει τη μορφή της συσσώρευσης κεφαλαίου.

Ένας κεφαλαιοκράτης για παράδειγμα διαθέτει ένα κεφάλαιο 200 χιλιάδων από το οποίο παράγεται υπεραξία 60.000 ευρώ. Κρατάει για την ατομική του κατανάλωση 30.000 ευρώ και υποθέτουμε ότι διατίθεται 20.000 για σταθερό και 10.000 για μεταβλητό κεφάλαιο. Έστω ότι το ποσοστό της υπεραξίας είναι 80% στο νέο κεφάλαιο. Δημιουργούνται 8.000 ευρώ λοιπόν πρόσθετη υπεραξία που με τη σειρά της μπορεί να χωριστεί σε εισόδημα ή νέο κεφάλαιο ή διάφορες παραλλαγές των δύο.

Με την ανάπτυξη της παραγωγικότητας της εργασίας, κάθε νέα μέθοδος επηρεάζει και το υπάρχον κεφάλαιο και αυξάνεται η αξιοποίηση ως προς την εργασία. Για παράδειγμα με την εισαγωγή καινούργιων πιο αποδοτικών μηχανών. «Η επιστήμη και η τεχνική προικίζουν το λειτουργούν κεφάλαιο με μία δύναμη επέκτασης ανεξάρτητη από το δοσμένο μέγεθός του» (ό.π.: 627). Ο λόγος μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου ονομάζεται οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. (Ακαδημία επιστημών ΕΣΣΔ, χ.χ.: 160).

$$\text{Οργανική σύνθεση κεφαλαίου} = \frac{\text{αξία σταθερού κεφαλαίου}}{\text{αξία μεταβλητού κεφαλαίου}}$$

Συγκεντροποίηση

Ένα από τα φαινόμενα της διευρυμένης αναπαραγωγής, της συσσώρευσης είναι η αύξηση ζήτησης εργασιακής δύναμης. Αυτή η αύξηση οδηγεί στην αύξηση των μισθών. Αλλά η αύξηση των μισθών αντεπιδρά και μειώνει τη συσσώρευση. Οι μισθοί σταθεροποιούνται. Ένα άλλο φαινόμενο της συσσώρευσης είναι η αύξηση του σταθερού κεφαλαίου εις βάρος του μεταβλητού. Δημιουργείται μία αλυσίδα αύξησης της παραγωγικότητας και επιτάχυνσης της συσσώρευσης. Η ανάπτυξη του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου οδηγεί στον διαχωρισμό διαφόρων κεφαλαίων αλλά και στην ένωση κάποιων εξ αυτών. Αυτό ονομάζεται συγκεντροποίηση. Κεφαλαία μεγάλης μάζας έχουν την ικανότητα λόγω μεγάλης και ποιοτικής παραγωγής να πωλούν φθηνότερα, καλύτερα προϊόντα κ.ο.κ. και να πετούν έξω από τον ανταγωνισμό αλλά

μικρότερα συνήθως κεφάλαια που πολλές φορές αφομοιώνονται. Η συγκεντροποίηση επιτείνει τη διαδικασία της συσσώρευσης και της εφαρμογής της επιστήμης και της τεχνολογίας στην παραγωγή. Έτσι δημιουργείται η τάση για μικρότερη ζήτηση εργασιακής δύναμης.

Βιομηχανικός εφεδρικός στρατός

Όσο μεγαλώνει ένα κεφάλαιο μπορεί σε απόλυτους αριθμούς να απορροφά περισσότερη εργασιακή δύναμη αλλά η αναλογία μεταξύ σταθερού και μεταβλητού κεφαλαίου αυξάνεται. Μακροπρόθεσμα η οργανική σύνθεση αλλάζει με περιόδους παύσης και απότομης αλλαγής, λόγω και του φαινομένου της συγκεντροποίησης. Αφενός ο όγκος της παραγωγής αυξάνεται, αφετέρου η αύξηση ζήτησης εργασιακής δύναμης λόγω της μείωσης του μεταβλητού κεφαλαίου δεν συμβαδίζει με την αύξηση του πληθυσμού. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός εφεδρικού βιομηχανικού στρατού. Είναι το φαινόμενο της ανεργίας στην κοινωνία.

Κύκληση του κεφαλαίου

Το βιομηχανικό κεφάλαιο είναι το μόνο σε σχέση με άλλα κεφάλαια που όχι μόνο ιδιοποιείται υπεραξία αλλά έχει σκοπό την παραγωγή αυτής. Το βιομηχανικό κεφάλαιο χωρίζεται σε τρεις φάσεις ή λειτουργικές μορφές. Στο χρηματικό κεφάλαιο, στο παραγωγικό και στο εμπορευματικό. Κάθε κεφάλαιο διανύει αυτές τις λειτουργίες. Η κύκληση του βιομηχανικού κεφαλαίου είναι αυτή του χρηματικού σε γενική μορφή (Μαρξ, 1976: 61). Το χρηματικό κεφάλαιο παριστάνεται από τον τύπο (ό.π.: 23):

$$X - E \dots \Pi \dots E' - X' \quad \text{όπου}$$

Π = παραγωγικό κεφάλαιο, E' = εμπορευματικό κεφάλαιο, X' = χρηματικό κεφάλαιο

Ο κάτοχος χρήματος αγοράζει τα στοιχεία του σταθερού κεφαλαίου που είναι απαραίτητα και παράλληλα την εργασιακή δύναμη. Ο απλός τύπος της εμπορευματικής κυκλοφορίας $X - E$ γίνεται:

$$X - E < \frac{\Delta}{M\pi}$$

όπου Δ = εργασιακή δύναμη, $M\pi$ = μέσα παραγωγής

Σε αυτή τη φάση μεταμορφώνεται το χρηματικό σε παραγωγικό κεφάλαιο. Ο παραπάνω τύπος προϋποθέτει τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής. Ο κάτοχος του χρήματος, ο κεφαλαιοκράτης παρουσιάζεται σαν αυτός που συγκολλάει τα στοιχεία της παραγωγικής διαδικασίας. Μόνο με αποσπασμένα μέσα παραγωγής από τους κατόχους της εργασιακής δύναμης μπορεί να λειτουργήσει. Η κυκλοφορία διακόπτεται σε αυτή τη φάση και το χρηματικό κεφάλαιο καταναλώνεται παραγωγικά. Το νέο εμπορευματικό κεφάλαιο E' έχει αξία $E' = \Pi + Y$. Για να ολοκληρωθεί η κύκλιση έχει σημασία αυτά τα εμπορεύματα E' να διατεθούν στην αγορά και να μεταμορφωθούν σε νέο χρήμα X' . Αυτή είναι η μορφή του εμπορευματικού κεφαλαίου:

$$E' - X' \text{ ή πιο αναλυτικά } E'(E+\epsilon) - X'(X+\chi)$$

όπου ϵ η υπεραξία σε εμπόρευμα και χ η υπεραξία σε χρήμα

Το παραγωγικό κεφάλαιο στην κύκλυσή του παριστάνεται από τον τύπο (ό.π.: 62)

$$\Pi \dots E' - X' - E \dots \Pi$$

Η εξέταση της κύκλισης του παραγωγικού κεφαλαίου γίνεται από τη σκοπιά της περιοδικής αναπαραγωγής και μοιάζει σαν αντίθετη από αυτή του χρηματικού κεφαλαίου. Μεταξύ της παραγωγής αρχικά μεσολαβεί η πράξη:

$E' - X'$ η οποία στην απλή αναπαραγωγή στην αναλυτική της μορφή παρίσταται:

$$E' \begin{pmatrix} E \\ + \\ \epsilon \end{pmatrix} - X' \begin{pmatrix} X \\ + \\ x \end{pmatrix} - E < \frac{\Delta}{M\pi}$$

όπου ε = υπερπροϊόν, υπεραξία σε εμπόρευμα, E = κεφαλαιακή αξία, χ = υπεραξία σε μορφή χρήματος, Δ = εργασιακή δύναμη, $M\pi$ = μέσα παραγωγής (ό.π.: 64).

Εφόσον όλη η υπεραξία ξοδεύεται όχι για αύξηση της παραγωγής αλλά απλά σαν εισόδημα, η πράξη $E - X - E$ είναι απλή εμπορευματική κυκλοφορία στην προκειμένη περίπτωση. Κάποιες φορές, η υπεραξία, λόγω αντικειμενικών τεχνολογικών όρων της παραγωγής καθυστερεί, μόνο μετά από αρκετές κυκλήσεις γίνεται να επενδυθεί ξανά. Στην διευρυνόμενη αναπαραγωγή αν προϋποθέσουμε ότι όλη η υπεραξία συσσωρεύεται ο τύπος του παραγωγικού κεφαλαίου είναι ο εξής:

$$\Pi \dots E' - X' - E' < \frac{\Delta}{M\pi} \dots \Pi \quad (\text{ό.π.: 78}).$$

Πρέπει να υπάρχει ένα ελάχιστο ποσό υπεραξίας που καθορίζεται από τα μέσα παραγωγής ώστε να αυξηθεί η κλίμακα της παραγωγής ώστε να αυξηθεί η κλίμακα της παραγωγής. Τότε μετατρέπεται σε «θησαυρό». Ένα παγωμένο χρηματικό κεφάλαιο που μπορεί να εκτελεί άλλες λειτουργίες.

Το εμπορευματικό κεφάλαιο στην κύκλωσή του παρίσταται από τον τύπο:

$E' - X' - E \dots \Pi \dots E'$ στην απλή αναπαραγωγή και $E' - X' - E \dots \Pi \dots E''$ στην διευρυνόμενη. Εδώ το εμπορευματικό κεφάλαιο φαίνεται σαν η αρχή της διαδικασίας. Για παράδειγμα τα εμπορεύματα ενός κατασκευαστή παπουτσιών. Η κύκλωση αρχίζει με το κατασκευασμένο προϊόν σαν εμπορευματικό κεφάλαιο E' . Οι άλλες κυκλήσεις εδώ προϋποτίθεται. Η $E' \dots E''$ μπορεί να δείξει την κίνηση ενός ατομικού κεφαλαίου αλλά και την κίνηση του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου (ό.π.:95). Ένα βιομηχανικό κεφάλαιο βρίσκεται παράλληλα και διαδοχικά και στις 3 κυκλήσεις.

Χρόνος κυκλοφορίας

Ο χρόνος κύκλωσης ενός κεφαλαίου είναι το άθροισμα του χρόνου κυκλοφορίας και του χρόνου παραγωγής. Οι δύο αυτοί χρόνοι δρουν αντιθετικά μεταξύ τους. Όσο καιρό ένα κεφάλαιο ξοδεύεται στην κυκλοφορία, η διαδικασία της αξιοποίησης σταματά γιατί δεν παράγονται προϊόντα, αξίες χρήσης και υπεραξία. Το ιδανικό σενάριο θα ήταν ο χρόνος κυκλοφορίας να τείνει στο 0 για τη μέγιστη

παραγωγικότητα του κεφαλαίου. Εδώ εννοείται το κατά πόσο ένα κεφάλαιο μπορεί να «παράγει» αξία και δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια της παραγωγικότητας της εργασίας, με ποσότητα προϊόντων σε μια δεδομένη χρονική περίοδο. Εφόσον επηρεάζει όμως την παραγωγή, ο χρόνος κυκλοφορίας είναι στοιχείο της παραγωγής. Για να κατανοηθεί η σύνδεση, ας φέρουμε ένα παράδειγμα του εμπορευματικού κεφαλαίου σαν μέρος του χρόνου κυκλοφορίας. Τα διάφορα προϊόντα έχουν μέγιστο χρόνο διάθεσης που προσδιορίζεται από την ίδια την αξία χρήσης τους. Η διάθεση ενός τροφίμου πρέπει να γίνει εντός κάποιου χρόνου. Αν αυτό δεν επιτευχθεί δεν υπάρχει και η δυνατότητα αλλαγής μορφής και «είσπραξης» της προκαταβεβλημένης αξίας και υπεραξίας. Η προσπάθεια μείωσης του χρόνου κυκλοφορίας με όριο το 0 του είναι μια αντιφατική προσπάθεια μη μετατροπής σε χρηματικό και εμπορευματικό κεφάλαιο.²²

Οι χρόνοι της αγοραπωλησίας του εμπορευματικού κεφαλαίου επιδρούν στην παραγωγή ακόμα και αν αυτές οι δραστηριότητες είναι μη παραγωγικές από τη σκοπιά της αξιοποίησης. Οι διάφοροι μισθωτοί εργαζόμενοι και ένας βαθύς καταμερισμός εργασίας στον τομέα της ανταλλαγής βελτιστοποιούν τους χρόνους κύκλησης και απαλλάσσουν τους άμεσους παραγωγούς από το να απασχοληθούν με αυτή την δραστηριότητα. Όμως, αυτοί οι μισθωτοί παρόλο που μπορεί να πληρώνονται λιγότερο από την αξία που προσφέρουν, δεν παράγουν υπεραξία. Το έξοδο του μισθού τους προστίθεται βέβαια κανονικά στην αξία του μεταβλητού κεφαλαίου. Άλλα επίσης μη παραγωγικά έξοδα κυκλοφορίας είναι τα έξοδα αποθεματοποίησης, φύλαξης κ.τ.λ. Αυτά προστίθενται στην τιμή των εμπορευμάτων. Η αποθεματοποίηση μπορεί να υπάρξει με τη μορφή παραγωγικού κεφαλαίου. Όσο μάλιστα πιο ανεπτυγμένη είναι μια κεφαλαιοκρατική παραγωγή τόσο λιγότερο απόθεμα χρειάζεται σαν στοιχείο της παραγωγής ώστε να μην διακόπτεται η διαδικασία. Τα έξοδα του αποθέματος δεν προστίθενται στην αξία του προϊόντος. Είναι κατανοητό ότι από τη μεριά του καταναλωτή είναι αδιάφορο αν ένα ρούχο π.χ κατασκευάστηκε πριν ένα μήνα ή πριν 3 μήνες. Μια βέλτιστη ποσότητα αποθέματος θα ήταν λίγο παραπάνω από τη ζήτηση, ώστε να υπερκαλύπτει και τυχόν μικρές διαταραχές. Από τη συνολική κοινωνική σκοπιά δεν πρέπει να σταματά η ροή. Πρέπει να υπάρχει ιδανικό απόθεμα σε όλα τα

²² Ο Μαρξ εξηγεί στα Grundrisse «Αποτελεί αναγκαία τάση του κεφαλαίου να προσπαθεί να τοποθετήσει τον χρόνο κυκλοφορίας=0, δηλαδή να αυτοκαταργηθεί-μια και μόνο το κεφάλαιο τοποθετεί τον χρόνο κυκλοφορίας σαν το συνθετικό στοιχείο που καθορίζει τον χρόνο παραγωγής. Είναι σαν να αίρεται η αναγκαιότητα της ανταλλαγής, του χρήματος, και του καταμερισμού της εργασίας που βασίζεται σ' αυτά' άρα σαν αίρεται το ίδιο το κεφάλαιο» (Μαρξ, 2022: 481).

στάδια από τα διάφορα εργοστάσια μέχρι τα καταστήματα διανομής. Εδώ φυσικά δεν εξετάζονται σκόπιμες περιπτώσεις αποθεματοποίησης για κερδοσκοπικούς λόγους.

Οι μεταφορές από την άλλη, παρόλο που αφορούν τη σφαίρα της κυκλοφορίας νοούνται σαν παραγωγική δραστηριότητα. Μεταφέρεται αξία από το σταθερό κεφάλαιο και δημιουργείται από το μεταβλητό. Λειτουργεί κατ' ουσίαν όπως οποιοσδήποτε παραγωγικός κλάδος. Το σύστημα των παλετών και των κοντέινερ ήταν μια τεχνική επανάσταση στο συγκεκριμένο τομέα που αλληλεπιδρά με το όλο της σύγχρονης παγκόσμιας παραγωγής. Τα έξοδα μεταφοράς τείνουν να μειώνονται λόγω της παγκόσμιας αγοράς και αναπτύσσονται όπως άλλες παραγωγικές διαδικασίες.

Περιστροφή, πάγιο και κυκλοφοριακό κεφάλαιο

Η κύκλωση όταν εξετάζεται υπό περιοδικότητα είναι η λεγόμενη περιστροφή του κεφαλαίου. Για ιστορικούς λόγους από την αγροτική παραγωγή, την συγκομιδή της σοδειάς η περιστροφή μετριέται σε ετήσια βάση. Η περιστροφή έχει μεγάλη σημασία ως προς την ρευστότητα μιας επιχείρησης γιατί μας δείχνει το ποσό του κεφαλαίου που προκαταβάλλεται. Μια άλλη κατηγοριοποίηση που συνδέεται με την περιστροφή είναι αυτή του διαχωρισμού σε πάγιο και κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Το πάγιο κεφάλαιο είναι αυτό που μένει σε αλλεπάλληλες παραγωγικές διαδικασίες και η αξία στο προϊόν ανάλογα με τη φθορά. Είναι ένα κομμάτι του σταθερού, που μεταβιβάζεται σταδιακά, κεφαλαίου. Μπορεί να είναι για παράδειγμα ένα κτήριο, μία μηχανή ή ένα πλοίο που μεταφέρει εμπορεύματα. Το κυκλοφοριακό κεφάλαιο καταναλώνεται ολόκληρο στην παραγωγή. Για παράδειγμα οι πρώτες ύλες, η ενέργεια, όλο το μεταβλητό κεφάλαιο. Ο διαχωρισμός σε πάγιο και κυκλοφοριακό αφορά μόνο παραγωγικό κεφάλαιο.

Για να γίνει πιο κατανοητό ας φέρουμε ένα απλουστευμένο παράδειγμα ενός εργοστασίου κατασκευής νήματος. Υποθέτουμε ότι ο βιομήχανος αγοράζει μια κτηριακή εγκατάσταση για 300.000 ευρώ και ότι αυτή διατηρείται για 30 χρόνια. Κάθε χρόνο από το αρχικό κεφάλαιο θα μεταβιβάζεται στο συνολικό προϊόν $\frac{300.000}{30} = 10.000$ ευρώ. Αντίστοιχα οι μηχανές υποθέτουμε ότι στοιχίζουν 200.000 ευρώ και διαρκούν 20 χρόνια. Σε ένα χρόνο θα έχει πραγματοποιηθεί το $\frac{1}{20}$ της περιστροφής και επομένως θα μεταβιβαστεί αξία στο προϊόν ίση με $\frac{200.000}{20} = 10.000$ ευρώ. Συνεχίζοντας υποθέτουμε

ότι κάθε 3 μήνες το απόθεμα σε βαμβάκι και άλλες πρώτες ύλες τελειώνει και κοστίζει 10.000 ευρώ. Αυτός ο χρόνος μπορεί να συνδέεται με την μίνιμουμ ποσότητα παραγγελίας, την χωρητικότητα του αποθηκευτικού χώρου κ.α. Αυτό το μέρος του κεφαλαίου κάνει 4 περιστροφές το χρόνο. Επιπλέον έχουμε το κονδύλι για τους μισθούς. Αν υποθέσουμε ότι το προϊόν για να παραχθεί και να πουληθεί χρειάζονται 2 μήνες, τότε αρχικό κεφάλαιο για τους μισθούς χρειάζεται για τη πληρωμή τουλάχιστον 2 μηνών. Μετά την πώληση ο βιομήχανος θα είναι κάτοχος χρηματικού κεφαλαίου για τις επόμενες μισθοδοσίες. Έστω λοιπόν ότι στοιχίζουν 10.000 ευρώ το δίμηνο οι μισθοί. Συνολικά σε ένα χρόνο χρειάζονται 60.000 ευρώ. Συνοψίζουμε στον παρακάτω πίνακα:

	Αρχικό κεφάλαιο	Χρόνος περιστροφής
Κτιριακή εγκατάσταση	300.000 ευρώ	30 χρόνια
Μηχανές	200.000 ευρώ	20 χρόνια
Βαμβάκι, πρώτες ύλες	10.000 ευρώ	3 μήνες
Μισθοί	10.000 ευρώ	2 μήνες

Σύνολο = 520.000 ευρώ

Έστω ότι το ποσοστό της υπεραξίας είναι 80%, μπορούμε να υπολογίσουμε την αξία του παραγόμενου προϊόντος σε μια χρονιά.²³ Με όσα έχουν αναφερθεί γίνονται 4 περιστροφές σε ένα χρόνο για τις πρώτες ύλες και έξι για τους μισθούς.

Μεταβιβαζόμενη αξία σε ετήσια βάση

Κτιριακή εγκατάσταση	$300.000 * \frac{1}{30} = 10.000$ ευρώ
Μηχανές	$200.000 * \frac{1}{20} = 10.000$ ευρώ

²³ Βλ. και «Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής οικονομίας» (Ζαν Μπαμπύ, 1972: 117).

Βαμβάκι, πρώτες ύλες	$10.000 * 4 = 40.000$ ευρώ
Μισθοί	$10.000 * 6 = 60.000$ ευρώ
Υπεραξία	$60.000 * 0.8 = 48.000$ ευρώ

Σύνολο = 168.000 ευρώ

Η πραγματική αξία λοιπόν όλων των κομματιών νήματος είναι 168.000 ευρώ.

Κάποιες γενικές θεωρήσεις για τους παραπάνω χρόνους είναι οι εξής:

1^{ov}) όσο μειώνεται ο χρόνος περιστροφής, τόσο λιγότερο χρηματικό κεφάλαιο χρειάζεται να προκαταβληθεί. Ή αντίστοιχα, ένα χρηματικό κεφάλαιο κινητοποιεί παραπάνω παραγωγικό κεφάλαιο. Αν η περιστροφή είναι μεγάλη σε διάρκεια αυτό σημαίνει ότι κάποιο μέρος του κεφαλαίου κάπου σταματά. Μπορεί να είναι απόθεμα ή χρηματικό, πάντως όχι παραγωγικό κεφάλαιο και δεν υπάρχει δυνατότητα παραγωγής νέας αξίας.

2^{ov}) Ο χρόνος παραγωγής εμπεριέχει τον χρόνο εργασίας αλλά δεν ταυτίζεται. Για την καλύτερη αξιοποίηση πρέπει ο χρόνος εργασίας να συγκλίνει με τον χρόνο παραγωγής. Ο χρόνος παραγωγής μειώνεται με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και ο χρόνος κυκλοφορίας με την πρόοδο των συγκοινωνιών και των μεταφορών²⁴ (Μαρξ, 1979: 96).

Αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου

Μέχρι τώρα έχει παρουσιαστεί η κίνηση ατομικών κεφαλαίων. Είναι διαφορετική η ανάλυση όμως όταν εξετάζεται το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο σαν συνδέσεις των ατομικών κεφαλαίων. Τα διάφορα ατομικά κεφάλαια αλληλοδιαπλέκονται και αλληλοπροϋποτίθενται μεταξύ τους. Το μείζων πρόβλημα σε αυτή την διαδικασία των συνεχών κυκλήσεων των ξεχωριστών κεφαλαίων είναι η μετατροπή του εμπορευματικού κεφαλαίου σε χρηματικό. Στην πολιτική οικονομία το ζήτημα αυτό ονομάζεται «πρόβλημα πραγματοποίησης του συνολικού κοινωνικού

²⁴ Δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο το γεγονός ότι στο πλαίσιο της αναπτυξιακής πολιτικής στην Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, όπου υιοθετείται η μαρξιστική οικονομική θεώρηση, επενδύουν συνεχώς σε υποδομές: νέους δρόμους, λιμάνια, σιδηροδρομικά δίκτυα κ.τ.λ. Οι συγκοινωνίες παρομοιάζονται από τον Μαρξ σαν το αγγειακό σύστημα του παραγωγικού σώματος.

προϊόντος» (Πανεπιστήμιο Λομονόσοφ, 1977β: 435). Για να διεξάγεται ομαλά η όλη διαδικασία της αναπαραγωγής πρέπει να παράγονται αρκετά μέσα παραγωγής και αντικείμενα κατανάλωσης και αυτά να πωλούνται ανεμπόδιστα στην αγορά. Δηλαδή, ο κάθε βιομήχανος κεφαλαιοκράτης να βρίσκει τα υλικά, τα μέσα παραγωγής που χρειάζεται, την εργασιακή δύναμη που είναι αναγκαία και να ικανοποιείται η κατανάλωση όλων. Παράλληλα οι αξίες των εμπορευμάτων που παράγονται έχουν αυτές τις απαραίτητες αναλογίες ώστε να καθίσταται εφικτή η ανταλλαγή. Ο τρόπος εξέτασης είναι αυτός του εμπορευματικού κεφαλαίου και περικλείεται και η παραγωγική κατανάλωση:

$$E' = \begin{cases} X' - E \dots \Pi' \dots E \\ X - \epsilon \end{cases} \quad (\text{Μαρξ, 1976: 392})$$

Στην εξέταση υποτίθεται ότι η όλη παραγωγή είναι καθολικά κεφαλαιοκρατική και δεν υπάρχει εξωτερικό εμπόριο. Αφαίρεση επίσης συνιστά η απλή αναπαραγωγή, αφού στην πραγματικότητα δεν υπάρχει σε καμία κοινωνική μορφή πόσο μάλλον στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Η βασική διαίρεση είναι μεταξύ μέσων παραγωγής (κλάδος I) και αντικειμένων κατανάλωσης (κλάδος II). Το κάθε κεφάλαιο από τους δύο βασικούς κλάδους παραγωγής χωρίζεται σε μεταβλητό και σταθερό και το συνολικό κοινωνικό προϊόν έχει αξία ίση με του συνολικού κεφαλαίου και την υπεραξία. Υποθέτουμε επιπλέον ότι έχουμε σταθερή τεχνική και παραγωγικότητα εργασίας. Να θυμίσουμε ότι στην συγκεκριμένη περίπτωση όλη η υπεραξία καταναλώνεται ατομικά από τον κεφαλαιοκράτη. Η αξία του κοινωνικού προϊόντος των δύο κλάδων είναι:

$$I(\text{μέσα παραγωγής}) = \sigma I + \mu I + \nu I$$

$$II(\text{αντικείμενα κατανάλωσης}) = \sigma II + \mu II + \nu II$$

Για να πραγματοποιείται η απλή αναπαραγωγή πρέπει να ισχύουν οι παρακάτω 3 εξισώσεις:

$$(1) \sigma I + \mu I + \nu I = \sigma I + \sigma II$$

$$(2) \sigma\Pi + \mu\Pi + \nu\Pi = \mu I + \mu\Pi + \nu I + \nu\Pi \quad (\text{Χάϊνριχ, 2017: 156})$$

$$(3) \sigma\Pi = \mu I + \nu I$$

Η εξίσωση (1) μας δείχνει ότι το προϊόν σαν μέσα παραγωγής ισούται με το σταθερό κεφάλαιο και των δύο κατηγοριών. Η εξίσωση (2) ότι το προϊόν σαν αντικείμενα κατανάλωσης πρέπει να ισούται με το μεταβλητό κεφάλαιο και των δύο κατηγοριών και της υπεραξίας αυτών. Διότι το μεταβλητό κεφάλαιο μετατρέπεται σε μισθούς των εργαζόμενων, που χρησιμοποιούνται για την αγορά των μέσων διαβίωσης και η υπεραξία καταναλώνεται επίσης εξ ολοκλήρου από τους κεφαλαιοκράτες για είδη πολυτελείας και μέσα διαβίωσης. Η εξίσωση (3) προκύπτει όταν απαλείφονται οι όμοιοι όροι στα δύο μέρη της ισότητας στις δύο πρώτες εξισώσεις. Το συμπέρασμα είναι ότι η αξία του σταθερού κεφαλαίου για την παραγωγή ειδών ατομικής κατανάλωσης πρέπει να ισούται με την αξία του μεταβλητού κεφαλαίου που διατίθεται για μέσα παραγωγής και την υπεραξία που δημιουργείται από αυτόν τον κλάδο.

Στην περίπτωση της διευρυμένης αναπαραγωγής πρέπει να παραχθούν περισσότερα μέσα παραγωγής από τον κλάδο I. Αυτό σημαίνει αύξηση μεταβλητού κεφαλαίου και υπεραξίας στον κλάδο I. Εδώ δεν ισχύει η σχέση:

$$\mu I + \nu I = \sigma\Pi \text{ αλλά } \mu I + \nu I > \sigma\Pi$$

Στη διευρυμένη αναπαραγωγή πρέπει να τηρούνται οι εξής γενικοί όροι (Π. Λομονόσοφ, 1977β: 453):

1) Να ισχύει η παραπάνω ανισότητα ώστε να μπορεί ένα μέρος της υπεραξίας του κλάδου II να αγοράζει μέσα παραγωγής από τον κλάδο I.

$$2) \text{ Να ισχύει η εξίσωση } \mu I + \mu^1 I + \nu^2 I = \sigma\Pi$$

όπου $\mu^1 I$ είναι το τμήμα της κεφαλαιοποιημένης υπεραξίας του κλάδου I για νέο μεταβλητό κεφάλαιο και $\nu^2 I$ είναι υπεραξία αυτού του κλάδου για ατομική κατανάλωση

3) Και η αξία όλης της παραγωγής των μέσων πρέπει να είναι μεγαλύτερη από το άθροισμα της αξίας του σταθερού κεφαλαίου και των 2 κλάδων $\sigma I + \mu I + \nu I > \sigma I + \sigma\Pi$

Για να λειτουργεί λοιπόν μια διευρυμένη αναπαραγωγή πρέπει να υπάρχουν συγκεκριμένες αναλογίες στην διαφόρων κλάδων της παραγωγής. Με δεδομένη την οργανική σύνθεση κεφαλαίου, ο ρυθμός ανάπτυξης εξαρτάται από το ποσοστό ή όριο της συσσώρευσης, από την υπεραξία που χρησιμοποιείται για συσσώρευση σε σχέση με τη συνολική υπεραξία. Στρατηγικής σημασίας συμπεραίνεται ότι είναι η συσσώρευση στους κλάδους παραγωγής μέσω παραγωγής. Στην περίπτωση μάλιστα που η οργανική σύνθεση αυξάνεται υπάρχει συνεχώς μεγαλύτερη ζήτηση μέσω παραγωγής.

Τιμή κόστους, ποσοστό τους κέρδους και ποσοστό της υπεραξίας

Οι κατηγορίες που παρουσιάζονται σε αυτό το μέρος αφορούν την «πραγματικότητα» με όρους διαλεκτικής μεθοδολογίας. Συνιστούν την ενότητα της ουσίας με το φαινόμενο δηλαδή την ενότητα της άμεσης διαδικασίας της παραγωγής με την κυκλοφορία. Συνδέονται και με το πως προσλαμβάνεται η όλη διαδικασία στη συνείδηση των διαφόρων συμμετεχόντων (κεφαλαιοκρατών και εργαζομένων) στην καθημερινή συνείδηση. Από όσα έχουν προλεχθεί συνάγεται ότι ένα εμπόρευμα έχει αξία ίση με το σταθερό, το μεταβλητό κεφάλαιο και την υπεραξία που έχει ενσωματωθεί σε αυτό: $E = \sigma + \mu + \nu$. Αν αφαιρέσουμε την υπεραξία έχουμε την *τιμή κόστους* του εμπορεύματος (ό.π.: 40). Αν αλλάξει η τιμή του σταθερού κεφαλαίου αυξομειώνεται και η τιμή κόστους και η αξία του εμπορεύματος. Αντίθετα αν αλλάξει η τιμή του μεταβλητού κεφαλαίου για ίδια μάζα εργασιακής δύναμης, η αξία του εμπορεύματος θα παραμείνει η ίδια, δεδομένου ότι θα έχουμε μια αλλαγή στην υπεραξία. Φαινομενικά εμφανίζεται η τιμή κόστους σαν να παράγει την αξία. Όμως κάτι τέτοιο δεν ισχύει αφού δεν έχει σχέση η συγκεκριμένη κατηγορία με την αξιοποίηση. Στο βιομήχανο κεφαλαιοκράτη και γενικά στην κοινωνία φαίνεται η νέα αξία να προκύπτει από όλα τα στοιχεία του κεφαλαίου. Επομένως ο προηγούμενος τύπος $E = \sigma + \mu + \nu$ ή $\text{Εμπόρευμα} = \text{τιμή κόστους} + \text{κέρδος στα μάτια ενός βιομήχανου}$ είναι απλά $\text{αξία εμπορεύματος} = \text{τιμή κόστους} + \text{κέρδος}$ (ό.π.: 55). Με βάση τα παραπάνω ένα εμπόρευμα εφόσον περιέχει μεγάλη ποσότητα υπεραξίας μπορεί να πωληθεί και κάτω από την αξία του και πάλι να αποδίδει σημαντικό κέρδος. Το ελάχιστο είναι η τιμή πώλησης να ισούται με την τιμή κόστους, ώστε να γίνεται απόσβεση του αρχικού κεφαλαίου.

Όπως έχουμε παρατηρήσει προηγουμένως το ποσοστό της υπεραξίας είναι $\frac{v}{\mu}$, ας το ονομάσουμε v' . Το κέρδος είναι μια διαστρεβλωμένη φαινομενική έκφραση της υπεραξίας και σχετίζεται με όλο το κεφάλαιο και όχι μόνο το μεταβλητό μέρος. Το ποσοστό του κέρδους εκφράζεται από τον τύπο $\frac{v}{K}$ ή $\frac{v}{\mu+\sigma}$ έστω k' . Ανακεφαλαιώνουμε

$$v' = \frac{v}{\mu} \text{ και } k' = \frac{v}{K} = \frac{v}{\mu+\sigma} \text{ και συνεπάγεται } k' = v' \frac{\mu}{K} = v' \frac{\mu}{\sigma+\mu} \text{ ή αλλιώς}$$

$$k' : v' = \mu : K \text{ (Μαρξ, 1979: 70-71).}$$

Το ποσοστό του κέρδους λοιπόν σχετίζεται με το ποσοστό της υπεραξίας αλλά είναι πάντα μικρότερο από αυτό. Σχετίζεται επίσης με το σταθερό κεφάλαιο. Η αύξηση του ποσοστού του κέρδους μπορεί να γίνει με διάφορους τρόπους. Ένας είναι η οικονομία στη χρήση του σταθερού κεφαλαίου. Αυτή μπορεί να πάρει πολλές μορφές όπως η παράταση της εργάσιμης μέρας, υπερωρίες, διαφορετικές βάρδιες με όριο την 24ωρη λειτουργία. Έτσι, το ίδιο πάγιο κεφάλαιο αξιοποιείται πολλαπλά με σκοπό την αύξηση της παραγωγής. Μια άλλη μορφή είναι η παραγωγή σε μεγάλη κλίμακα. Κατά αυτή τη μέθοδο με την συνδυασμένη εργασία μπορούν να εξοικονομηθούν πολλά στοιχεία.²⁵ Με σταθερή την υπεραξία, το ποσοστό του κέρδους εξαρτάται όχι μόνο από πιθανή μείωση της αξίας, που μπορεί κάλλιστα να συμβαίνει και το αντίθετο αλλά και από αύξηση της απόδοσης των στοιχείων του σταθερού κεφαλαίου. Οι βελτιστοποιήσεις των μηχανών κάνουν μια μάζα υπεραξίας πιο αποδοτική. Η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας στο βαθμό που φτηναίνουν και βελτιώνουν την ποιότητα και απόδοση των μέσων παραγωγής π.χ. μηχανών και πρώτων υλών, συνηγορούν στην οικονομία του σταθερού κεφαλαίου. Ο ατομικός κεφαλαιοκράτης ωφελείται από την συνολική εργασία και την τεχνική πρόοδο άλλων κλάδων παραγωγής.

Άλλοι τρόποι οικονομίας σταθερού κεφαλαίου σχετίζονται με την μη τήρηση κανονισμών που αφορούν την ασφάλεια, την εργονομία, την διαχείριση παραπροϊόντων και αποβλήτων της παραγωγής. Ένας από τους βασικούς λόγους, εκτός από τη φθηνή εργασιακή δύναμη, για τη μεταφορά βιομηχανικών ρυπογόνων

²⁵ Θα δούμε χαρακτηριστικά παρακάτω στην ιστορική εξέταση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, πως στα αρχικά στάδια απλά και μόνο η συνύπαρξη χειροτεχνών στον ίδιο χώρο συνέβαλε σε αύξηση της παραγωγικότητας.

επιχειρήσεων σε χώρες του Παγκόσμιου Νότου, είναι η διαφορά στην περιβαλλοντική νομοθεσία σε σχέση με τις χώρες πιο αναπτυγμένες παραγωγικά.²⁶ Ακόμα, μια γρηγορότερη περιστροφή ενός κεφαλαίου σε σχέση με ένα άλλο ίδιον κατά τα άλλα όρων, ξέρουμε ότι αυξάνει τη μάζα της υπεραξίας. Επομένως, αυξάνεται και το ποσοστό του κέρδους με μικρότερο χρόνο περιστροφής. Διάφορες αυξομειώσεις στο ποσοστό κέρδους μπορούν να προκύψουν από την υποτίμηση ή υπερτίμηση του υπάρχοντος κεφαλαίου. Για παράδειγμα μια αύξηση των τιμών των πρώτων υλών αυξάνει την αξία των διαθέσιμων ήδη παρηγμένων εμπορευμάτων.

Μετατροπή του κέρδους σε μέσο κέρδος

Σε μια χώρα το ποσοστό της υπεραξίας μπορεί να θεωρηθεί σχετικά ίσο ανάμεσα στους διάφορους κλάδους της παραγωγής. Ο κατώτατος μισθός και το εύρος της εργάσιμης ημέρας καθορίζεται από την εργατική νομοθεσία και είναι δεδομένος ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας. Οι εργαζόμενοι σε κάθε κλάδο δημιουργούν ίδιες αξίες. Αν λοιπόν έχουμε ένα σταθερό μέσο ποσοστό υπεραξίας, από όσα έχουν λεχθεί το ποσοστό του κέρδους θα εξαρτάται από την συγκεκριμένη οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και την ταχύτητα περιστροφής. Η ίδια η διαδικασία της παραγωγής, το επίπεδο της τεχνικής, το αντικείμενο προς μεταποίηση καθορίζουν τις οργανικές συνθέσεις και τον χρόνο περιστροφής. Η οργανική σύνθεση είναι δείκτης της τεχνικής. Συνεπάγεται ότι μόνο σε κάποιους κλάδους με ίδια οργανική σύνθεση και ίδιο χρόνο περιστροφής θα έπρεπε το ποσοστό του κέρδους διαφορετικών κεφαλαίων κατά προσέγγιση να συμπίπτει.

Ας φέρουμε ένα παράδειγμα. Υποθέτουμε για λόγους απλοποίησης ότι το σταθερό κεφάλαιο μετέρχεται ολόκληρο σε ένα χρόνο στο προϊόν. Δηλαδή όλο το παραγωγικό κεφάλαιο καταναλώνεται παραγωγικά εξ ολοκλήρου. Το ποσοστό της υπεραξίας και ο χρόνος περιστροφής είναι κοινά, έστω 100% και ένα έτος αντίστοιχα. Το α κεφάλαιο έχει $\sigma = 800$, $\mu = 200$. Με 100% η υπεραξία θα είναι $v = 200$. Αν πουληθεί στην αξία του σύμφωνα με τον τύπο για το ποσοστό κέρδους έχουμε:

²⁶ Βλ. και το άρθρο «Φύση, κεφαλαιακή συσσώρευση, κρίση και «πράσινα» ιδεολογήματα» (Πατέλης, 2011).

$$\kappa' = \frac{v}{\sigma + \mu} = \frac{200}{800 + 200} = 0,2 = 20\%$$

Για ένα κεφάλαιο β έστω $\sigma = 300$, $\mu = 200$ Ομοίως $v = 200$ και $\kappa' = 40\%$

Έχουμε διαφορετικά ποσοστά κέρδους ανάλογα με την οργανική σύνθεση του κάθε κεφαλαίου. Η οργανική σύνθεση του α είναι $\frac{\sigma}{\mu} = \frac{800}{200} = 4$ και ομοίως για το κεφάλαιο β $= 1,5$.

Το συμπέρασμα είναι ότι κεφάλαια με υψηλότερη οργανική σύνθεση έχουν μικρότερο ποσοστό κέρδους. Όμως κάτι τέτοιο στην πραγματικότητα δεν συμβαίνει. Το μέσο ποσοστό κέρδος τοποθετημένων κεφαλαίων τείνει να συμπίπτει σε διάφορους κλάδους. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο νόμος της αξίας δεν ισχύει αλλά ότι το μέσο κέρδος εξαρτάται από την τιμή κόστους και αυτή καθορίζεται από όλο το προκαταβεβλημένο κεφάλαιο, σταθερό και μεταβλητό. Ο ανταγωνισμός τείνει να εξισώνει το ποσοστό κέρδους.

Ανταγωνισμός και παραγωγικές τιμές

Στην αναζήτηση μεγαλύτερου κέρδους όταν σε κάποιο κλάδο παρατηρείται μεγαλύτερο ποσοστό, υπάρχει η τάση για εισροή κεφαλαίων στον συγκεκριμένο τομέα. Αυτό με τη σειρά του δημιουργεί μια αλυσιδωτή αντίδραση. Η παραγωγή αυξάνει και προσφέρονται περισσότερα προϊόντα. Η υπερπροσφορά στη συνέχεια ρίχνει την τιμή των εμπορευμάτων. Παράλληλα, στους κλάδους που έφυγαν κεφάλαια, η τιμή των προϊόντων με λιγότερη προσφορά και σταθερή ζήτηση θα τείνει να αυξηθεί. Συνακόλουθα, το ποσοστό κέρδους εκεί που ήταν χαμηλό θα αυξηθεί. Τότε μπορεί να υπάρξει επανατοποθέτηση κεφαλαίων. Αυτά τα φαινόμενα συμβαίνουν αδιάκοπα, τα κεφάλαια κινούνται συνεχώς. Όπου αυξάνεται το ποσοστό κέρδους η κίνηση αυτή θα εξισορροπήσει εν τέλει το αυξημένο ποσοστό στο μέσο ποσοστό. Δεν ισχύει ότι τα κεφάλαια με υψηλότερη οργανική σύνθεση θα έχουν αναγκαστικά μικρότερο κέρδος. Ο ανταγωνισμός νομοτελώς οδηγεί σε αυτό που ονομάζεται τιμή παραγωγής. Η τιμή παραγωγής είναι το άθροισμα της τιμής κόστους και του μέσου κέρδους.

Ας εξετάσουμε ένα παράδειγμα. Έχουμε 4 κεφάλαια σε διαφορετικούς κλάδους με διαφορετικές οργανικές συνθέσεις. Το άθροισμα του κεφαλαίου κάθε κλάδου είναι

100 και το ποσοστό της υπεραξίας για όλα τα κεφάλαια 100%. Το σταθερό κεφάλαιο θεωρούμε ότι καταναλώνεται όλο σε μια περιστροφή ενός έτους.

Έστω:

	<u>αξία προϊόντος</u>	<u>ποσοστό του κέρδους</u>
Κεφάλαιο 1: $75\sigma + 25\mu \Rightarrow 25$ υπεραξία	125	25%
Κεφάλαιο 2: $65\sigma + 35\mu \Rightarrow 35$ υπεραξία	135	35%
Κεφάλαιο 3: $62\sigma + 38\mu \Rightarrow 38$ υπεραξία	138	38%
Κεφάλαιο 4: $55\sigma + 45\mu \Rightarrow 45$ υπεραξία	145	45%

Αν τα προϊόντα πουληθούν στην αξία τους θα έχουμε διαφορετικά ποσοστά κέρδους κανονικά. Το μέσο ποσοστό του κέρδους που μας ενδιαφέρει είναι 35,75%. Θεωρούμε όμως τα διαφορετικά κεφάλαια σαν ενιαίο κεφάλαιο που κερδίζουν βάση του μέσου ποσοστού. Ας δούμε πιο αναλυτικά το παραπάνω παράδειγμα στη περίπτωση που κάποιου μέρους του σταθερού κεφαλαίου καταναλώνεται. Έστω ότι η κατανάλωση του σταθερού κεφαλαίου είναι 35, 30, 25, 20 μονάδες αντίστοιχα. Η τιμή του κόστους του προϊόντος θα είναι το άθροισμα του καταναλωμένου σταθερού συν το μεταβλητό κεφάλαιο και η τιμή παραγωγής το άθροισμα της τιμής κόστους με το μέσο κέρδος, διαμορφώνονται τα παρακάτω:

	<u>τιμή κόστους(σ+μ)</u>	<u>τιμή παραγωγής (τιμή κόστους+μέσο κέρδος)</u>
κεφάλαιο 1	60	95,75
κεφάλαιο 2	65	100,75
κεφάλαιο 3	63	98.75
κεφάλαιο 4	65	100,75

Επομένως, βλέπουμε την τιμή παραγωγής να αποκλίνει από την αξία. Τα προϊόντα στην αγορά δεν πωλούνται στην αξία τους, αλλά σε σχέση με το μέσο ποσοστό. Συνολικά οι μεταβλητές των τεσσάρων διαφορετικών κλάδων κεφαλαίου με μέσο κέρδος 35,75% και ποσοστό υπεραξίας 100% διαμορφώνονται ως εξής:

κεφάλαιο	υπεραξία	αξία	τιμή κόστους	τιμή παραγωγής	απόκλιση τιμής
1. 75σ+25μ	25	85	60	95,75	+10,75
2. 65σ+35μ	35	100	65	100,75	+0,75
3. 62σ+38μ	38	101	63	98,75	-2,25
4. 55σ+45μ	45	110	65	100,75	-9,25

Το παραπάνω φαινόμενο μπορεί να φαντάζει παράλογο αλλά ο Μαρξ εξηγεί:

«Για αυτό, παρόλο που οι κεφαλαιοκράτες των διαφόρων σφαιρών παραγωγής, όταν πουλούν τα εμπορεύματά τους, αποσύρουν τις κεφαλαιακές αξίες, που έχουν καταναλωθεί κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων αυτών, ωστόσο, δεν εισπράττουν την υπεραξία, άρα και το κέρδος, που έχει παραχθεί στη δική τους σφαίρα κατά την παραγωγή αυτών των εμπορευμάτων, αλλά μόνον τόση υπεραξία, άρα και κέρδος, που αναλογεί σε κάθε αντίστοιχο υποπολλαπλάσιο του συνολικού κεφαλαίου κατά την εξίσου κατανομή της συνολικής υπεραξίας ή του συνολικού κέρδους που παράγεται σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα από το συνολικό κεφάλαιο της κοινωνίας σε όλες τις σφαίρες της παραγωγής μαζί παρμένες» (Μαρξ, 1979: 199-200).

Το όλο σχήμα που έχει περιγραφεί είναι απαραίτητο για να λειτουργεί ο πιο ανόθευτος ανταγωνισμός μεταξύ των κεφαλαίων. Τα διάφορα μονοπώλια που δημιουργούνται διαταράσσουν αυτή τη διαδικασία με τη δυνατότητα -λόγω του μεριδίου τους στην αγορά- να επιτυγχάνουν υπερκέρδη.

Κάποιες διευκρινίσεις όσον αφορά το παραπάνω. Από τη σκοπιά της διαλεκτικής λογικής κινούμαστε όπως έχουμε αναφέρει στο επίπεδο της πραγματικότητας. Είναι διαφορετική εστίαση και λογικό επίπεδο. Στο νόμο της αξίας τα εμπορεύματα συνδέονται μεταξύ τους σαν διαφορετικές ποσότητες αφηρημένου χρόνου εργασίας. Στο νόμο του μέσου κέρδους συνδέονται σαν ποσότητες κεφαλαίου. Οι αποκλίσεις μεταξύ των δύο δεν αναιρούν το νόμο της αξίας. Το άθροισμα των

παραγωγικών τιμών ισούνται με το άθροισμα των αξιών (Παν. Λομονόσοφ, 1997β: 495). Σε ένα συγκεκριμένο ατομικό εμπόρευμα αυτά τα δύο σπάνια ταυτίζονται. Αντίστοιχη είναι η σχέση μεταξύ μέσου κέρδους και υπεραξίας.

Ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους

Η εισαγωγή μια νέας τεχνολογίας στην παραγωγή από τον ξεχωριστό βιομήχανο δίνει τη δυνατότητα για μείωση της τιμής πώλησης. Αυτό είναι ένα πρόσθετο κέρδος από την παραγωγική τιμή. Αν υπάρχει συνεχής αύξηση της οργανικής σύνθεσης, τότε σύμφωνα με τους τύπους που έχουν παρουσιαστεί το ποσοστό του κέρδους μειώνεται. Έστω ποσοστό υπεραξίας 100% και το μεταβλητό κεφάλαιο παραμένει σταθερό 500 μονάδες, τότε για αυξανόμενο ποσοστό παρατηρούμε ότι²⁷:

Av	$\sigma = 300,$	$\mu = 500 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{500}{300+500} = 0,625*100 = 62,5\%$
Av	$\sigma = 350,$	$\mu = 500 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{500}{350+500} = 0,588*100 = 58,8\%$
Av	$\sigma = 400,$	$\mu = 500 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{500}{400+500} = 0,55*100 = 55\%$
Av	$\sigma = 450,$	$\mu = 500 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{500}{450+500} = 0,526*100 = 52,6\%$
Av	$\sigma = 500$	$\mu = 500 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{500}{500+500} = 0,5*100 = 50\%$

Βλέπουμε το ποσοστό κέρδους να πέφτει να πέφτει με σταθερό το μεταβλητό κεφάλαιο. Ας δούμε τι γίνεται με αυξανόμενο και το μεταβλητό κεφάλαιο αλλά σε μικρότερο ρυθμό αύξησης με το σταθερό.

Av	$\sigma = 500,$	$\mu = 550 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{550}{500+550} = 0,52*100 = 52\%$
Av	$\sigma = 700,$	$\mu = 600 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{600}{700+600} = 0,461*100 = 46\%$
Av	$\sigma = 900$	$\mu = 650 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{650}{900+650} = 0,419*100 = 41,9\%$
Av	$\sigma = 1100$	$\mu = 700 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{700}{1100+700} = 0,388*100 = 38,8\%$
Av	$\sigma = 1300$	$\mu = 750 \Rightarrow$	$\kappa' = \frac{750}{1300+750} = 0,365*100 = 36,5\%$

²⁷Για αναλυτική πραγμάτευση βλ. και το κεφάλαιο τόμος Γ' (Μαρξ, 1979: 267).

Συμπεραίνεται ότι και σε αυτή την περίπτωση το ποσοστό του κέρδους μειώνεται. Αυτός ο νόμος είναι μια έκφραση της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Δείχνει ότι λιγότερη ζωντανή εργασία σταδιακά κινητοποιεί περισσότερη νεκρή εργασία. Εφόσον όμως χρησιμοποιείται λιγότερη εργασία, λιγότερη υπεραξία εξάγεται στην διαδικασία της αξιοποίησης. Ο νόμος είναι μία σχέση της υπεραξίας με το προκατεβεβλημένο κεφάλαιο. Ο συγκεκριμένος νόμος είναι μία τάση και υπάρχουν πολλές ξεχωριστές περιπτώσεις που υπάρχει αύξηση του ποσοστού κέρδους. Αντανακλά όμως τη γενική μακροχρόνια τάση, την εν γένει δομική αντιφατικότητα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Συνολικά μπορεί λόγω της διεύρυνσης της παραγωγής να χρησιμοποιείται ακόμα και περισσότερη μάζα εργασιακής δύναμης και η μάζα του κέρδους να αυξάνεται. Αλλά αυτή η μάζα της εργασιακής δύναμης χρειάζεται ένα πολύ μεγαλύτερο όγκο κεφαλαίου από ότι προηγουμένως. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας είναι και η πτώση των τιμών των εμπορευμάτων. Αν το δούμε το ζήτημα στο επίπεδο του εμπορεύματος, κάθε προϊόν έχει λιγότερη ενσωματωμένη εργασία. Έχει λιγότερο κέρδος και χρειάζονται περισσότερα προϊόντα για αντιστάθμιση.

Υπάρχουν όμως και κάποια φαινόμενα που δρουν αντιθετικά προς αυτή την τάση όπως (ό.π: 293-304):

- η εντατικοποίηση της εργασίας και η πίεση για αύξηση της εργάσιμης ημέρας, δηλαδή η προσπάθεια για πρόσθετη και απόλυτη υπεραξία
- Η απόδοση μισθού μικρότερου σε αξία από την αξία του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας
- Η συνεχής δημιουργία νέων κλάδων παραγωγής με αυξημένο ποσοστό κέρδους που απορροφούν και υπερπληθυσμό. Σε αυτούς, στα αρχικά στάδια, κυριαρχεί η ζωντανή εργασία και το ποσοστό κέρδους είναι αυξημένο και επηρεάζει το μέσο ποσοστό όλων των κλάδων.
- Το εξωτερικό εμπόριο: όταν εισάγονται φθηνές πρώτες ύλες από τις χώρες του παγκόσμιου Νότου το κυκλοφορούν μέρος του σταθερού κεφαλαίου αγοράζεται φθηνότερα. Επίσης, ένα προϊόν που παράγεται σε μία χώρα με αυξημένη παραγωγικότητα και πουλιέται σε μία οικονομικά καθυστερημένη, ανταλλάσσεται με επιπλέον αξία. Αυτό είναι πρόσθετο κέρδος. Ακόμα, όταν τοποθετούνται κεφάλαια σε

τέτοιες χώρες λόγω φθηνής εργασιακής δύναμης, το ποσοστό κερδούς είναι μεγαλύτερο από το μέσο ποσοστό του κέρδους.

- Στις μεγάλες εταιρείες των μετόχων, που κατά βάση είναι εισηγμένες και στο χρηματιστήριο, τα μερίσματα νοούνται σαν τοκοφόρο κεφάλαιο. Αυτό το κεφάλαιο δεν προσμετράται στην πτώση του ποσοστού κέρδους.

Η τάση για πτώση του ποσοστού κέρδους δείχνει και τα όρια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Συνδέεται με την συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου που εξετάστηκε νωρίτερα. Τα μικρά κεφάλαια συνενώνονται σε μεγαλύτερα μεγέθη και έχουμε το φαινόμενο της υπερσυσσώρευσης²⁸. Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι ακριβώς παραγωγή υπεραξίας, διαδικασία συσσώρευσης και όχι παραγωγή προϊόντων αξιών χρήσης αυτή καθαυτή. Αυτό δημιουργεί κρισιικά φαινόμενα.

3.2 Ιστορική εξέταση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής

Οι προϋποθέσεις της κεφαλαιοκρατίας εντοπίζονται εντός της φεουδαρχίας με την ανάπτυξη της χειροτεχνίας και την πώληση πλεονασμάτων στην αγορά. Η πρωταρχική εμφάνιση της κεφαλαιοκρατίας συνδέεται με την κατάργηση των συντεχνιών, ώστε να είναι δυνατό να μισθώνεται η εργασιακή δύναμη στην αγορά. Επίσης, με την απαλλοτρίωση των μικροκαλλιεργητών από την κοινοτική γη και από την χρησικτησία χωραφιών στο πλαίσιο του φέουδου. Είναι η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση, που στην ευρωπαϊκή ήπειρο συμβαίνει σε διάφορα σημεία και παίρνει διάφορες μορφές από τον 14ο και 15ο αιώνα. Από τον 16ο αιώνα μπορούμε να μιλάμε για κεφαλαιοκρατία στην Ευρώπη (Μαρξ, 2008: 740). Με κλασικό τρόπο αυτό συνέβη στην Αγγλία εκείνης της εποχής. Με μια σειρά νόμων, κτήματα του φέουδου έγιναν ιδιωτική ιδιοκτησία και κρατική εκκλησιαστική γη πέρασε στα χέρια μεγαλοϊδιοκτητών δωρεάν ή με μικρό αντίτιμο. Πληθυσμοί αγροτών εκδιώχθηκαν από τον τόπο τους και μεγάλες εκτάσεις χρησιμοποιήθηκαν για βοσκή προβάτων. Αρχίζει η μαζική παραγωγή μαλλιού με σκοπό την πώληση στην αγορά. Αγρότες εκδιώχθηκαν με την ιδιωτικοποίηση εκτάσεων για να γίνουν ακόμα και κυνηγότοποι.

²⁸ Σύμφωνα με εκτιμήσεις τα λιμνάζοντα επενδυτικά κεφάλαια στον πλανήτη υπολογίζονται σε περισσότερα από 150 τρις δολάρια.

Περίοδος διαμόρφωσης

3.2.1 Συνεργασία

Η πρώτη μεγάλη αλλαγή σε σχέση με τη φεουδαρχία είναι η αύξηση του αριθμού των εργαζομένων μέσα στο χειρωνακτικό εργαστήρι. Ο Μαρξ προσδιορίζει λογικά και ιστορικά την αρχή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής όταν κάτω από το πρόσταγμα ενός ατόμου μισθώνεται σε χωροχρονική σύμπτωση μία αυξημένη ομάδα εργαζομένων για την παραγωγή ενός εμπορεύματος (ό.π.: 337). Αυτό το άτομο που γίνεται κεφαλαιοκράτης πρέπει να κατέχει ένα ελάχιστο ποσό χρήματος ώστε να μπορεί να μισθώσει μια ικανή μάζα εργασιακής δύναμης. Αυτό το ποσό θα μπορούσε να συσσωρευθεί συνήθως από εμπόρους της εποχής ή και μαστόρους που το εργαστήρι τους είχε αυξημένη παραγωγικότητα. Αυτός ο ελάχιστος αριθμός πρέπει να είναι τόσος ώστε συνολικά οι εργαζόμενοι να προσφέρουν τουλάχιστον την μέση εργασιακή δύναμη. Αν είναι πολύ μικρός ο αριθμός των εργαζομένων η διαδικασία εξαρτάται απόλυτα σχεδόν από τις ξεχωριστές ικανότητες του κάθε ατόμου και τυχόν μικρή παραγωγικότητα δεν αντισταθμίζεται από την παραγωγικότητα άλλου ατόμου που παράγει πιο γρήγορα, πιο ποιοτικά ή και τα δύο. Επίσης όταν βρίσκονται στον ίδιο χώρο 40 άτομα, μικρότερης αξίας παγίου κεφαλαίου αναδημιουργείται στο προϊόν. Αν δούλευαν σε δυάδες μάστορας και μαθητευόμενος όπως συνηθιζόταν στην χειροτεχνία της φεουδαρχίας, θα χρειάζονταν αντίστοιχα 20 κτίρια. Συνεπάγεται λοιπόν μικρότερη τιμή κόστους προϊόντος. Σε κάποιες περιπτώσεις βέβαια η συνδυασμένη εργασία είναι προϋπόθεση για εργασίες που δεν μπορούν να εκτελεστούν ατομικά²⁹.

3.2.2 Μανουφακτούρα ή βιοτεχνία

Ανάπτυξη της απλής συνεργασίας είναι η μανουφακτούρα. Ιστορικά τοποθετείται περίπου από το 1550 έως το 1770. Στην πρώτη της μορφή, την ετερογενή μανουφακτούρα συνενώνονται σε μια μονάδα τεχνίτες διαφορετικών ειδικοτήτων που ο καθένας παράγει ένα μέρος από το συναρμολογούμενο προϊόν. Στην δεύτερή της

²⁹ Αρκεί να σκεφτούμε μόνο ότι οι αρχαίοι και λαοί της Αμερικής με τη μέθοδο της απλής συνεργασίας κατασκεύαζαν ασύλληπτου μεγέθους οικοδομήματα όπως οι πυραμίδες ή τα αρδρευτικά συστήματα των Ίνκας.

μορφή, την οργανική, ένα συγκεκριμένο προϊόν διαμορφώνεται από τεχνίτες ίδιας ειδικότητας που στον καθένα επιμερίζεται ένα μέρος της διαδικασίας. Και οι δύο διαδικασίες οδηγούν στην εξειδίκευση και το βάθος του καταμερισμού εργασίας. Ο κάθε εργάτης, ειδικά στη δεύτερη περίπτωση, εξειδικεύεται όλο και περισσότερο σε μια πολύ περιορισμένη κατεργασία. Αυτό οδηγεί στην αύξηση της παραγωγής. Επίσης κάθε μεμονωμένη πράξη εξαρτάται από την πράξη άλλου εργαζόμενου, ώστε να υπάρχει απόθεμα στη διαδικασία που απασχολείται ο καθένας όταν αυτές οι πράξεις γίνονται ταυτόχρονα. Η κάθε εργασία λοιπόν επιτελείται σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα. Αυτό οδηγεί στην μέση κοινωνική εργασία. Η παραγωγή ενός προϊόντος σε ορισμένο χρόνο δεν επιβάλλεται μόνο εξωτερικά ώστε να συμβαδίζει με τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο όταν πωλείται στην αγορά, αλλά η ίδια η διαδικασία της παραγωγής το επιβάλλει αυτό εσωτερικά (ό.π.: 361). Αυτοί οι χρόνοι είναι διαφορετικοί για κάθε στάδιο της παραγωγής και χρειάζονται διαφορετικές ποσότητες εργασιακής δύναμης, πρώτων υλών κ.τ.λ. Οι διάφορες ποιοτικές εργασίες ποσοτικοποιούνται και αυτή η αλλαγή ανοίγει τεράστιες δυνατότητες για την πρόοδο της παραγωγής. Ακόμα γίνεται πιο εύκολα η διευρυμένη αναπαραγωγή τουλάχιστον ατομικά. Ένας βιοτέχνης υπολογίζει με σχετική ακρίβεια τα στοιχεία του σταθερού και μεταβλητού κεφάλαιο για διεύρυνση. Ενώ προηγουμένως απαιτούνταν υψηλός βαθμός δεξιοτήτων αφού ο χειροτέχνης έφτιαχνε εξ ολοκλήρου το προϊόν, τώρα χρειάζονται λιγότερες δεξιότητες και μικρότερη μαθητεία. Φυσικά, εφόσον η εργασία παραμένει στο επίπεδο άνθρωπος-εργαλείο και τα δύο διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο.

Η μανουφακτούρα επηρεάζει και βαθαίνει τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Όταν σε ένα κλάδο υιοθετείται αυτού του τύπου η παραγωγή, ο κλάδος σπάει στη συνέχεια σε άλλους κλάδους, ακολουθώντας αντίστοιχα φαινόμενα εντός της προβιομηχανικής βιοτεχνίας. Αυτό που είναι χαρακτηριστικό είναι ότι ένα εμπόρευμα χρειάζεται πολλούς εργάτες για να παραχθεί, ο κάθε άμεσος παραγωγός, ο μερικός εργάτης δεν παράγει εμπορεύματα αλλά μόνο ο συνολικός εργάτης (ό.π.: 371). Η ίδια η σκέψη του εργάτη καθίσταται στερεοτυπική σε αντιστοιχία με τη μερική του εργασία. Εδώ έρχεται το κεφάλαιο και παρουσιάζεται σαν να ενώνει όλα τα στοιχεία της παραγωγής. Αυτό επιτείνει την πόλωση της διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας. Ο κεφαλαιοκράτης βιομήχανος είναι αυτός που θέτει τον σκοπό και οι μερικοί εργάτες, τα εκτελεστικά όργανα αυτού.

Παρόλο που η μανουφακτούρα είναι ειδική μορφή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η τεχνική βάση έχει κληρονομηθεί από το παρελθόν. Τα εργαλεία είναι ατομικά και χειροκίνητα. Η υπαγωγή στο κεφάλαιο παραμένει τυπική. Και εδώ, όπως στην απλή συνεργασία υπάρχει κυρίως αντιστοιχία μεταξύ σχέσεων παραγωγής και παραγωγικών δυνάμεων. Αλλά και αναντιστοιχία, λόγω κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας (Βαζιούλιν, 2004: 382). Με την ανάπτυξη της παγκόσμιας αγοράς οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής φτάνουν στο όριο της εκτατικής τους ανάπτυξης.

Περίοδος ωριμότητας

3.2.3 Εκμηχανισμένη μηχανουργία- ελεύθερος συναγωνισμός

Καθοριστική για την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατίας υπήρξε ο ρόλος των μηχανών και η εισαγωγή τους στην παραγωγή. Ήδη από την περίοδο της μανουφακτούρας γίνονται μεγάλες εφευρέσεις και πραγματοποιείται η λεγόμενη βιομηχανική επανάσταση που αρχίζει από τη βαμβακοβιομηχανία. Καθοριστικής σημασίας υπήρξε η εφεύρεση της μηχανής του Τζον Ουάτ και άλλων κλωστικών μηχανών. Γράφει ο Μπροντέλ:

«Νέα μηχανήματα εμφανίζονται, το καθένα με το δικό του όνομα: η ιπτάμενη σαΐτα του Τζων Κέν (1733), η κλωστική μηχανή spinning Jenny του Τζέιμς Χάργκρειβς, η υδροκίνητη κλωστική μηχανή waterframe του Σερ Ρίτσαρντ Αρκράϊτ (1769), η spinning mule του Σάμιουελ Κρόμπτον (1799) και, στην κορυφή ασφαλώς αυτής της εξέλιξης, αλλά στη Γαλλία αυτή τη φορά, ο αργαλειός του Ζακάρ (1801)» (Braudel, 2001: 510).

Για να αντιληφθούμε το μέγεθος της ανάπτυξης της αγγλικής βαμβακοβιομηχανίας της εποχής, χρησιμοποιούταν σαν πρώτη ύλη 2 εκατ. λίβρες βαμβάκι το 1760 και το 1850 είχαν αυξηθεί σε 366 εκατ. (ό.π.: 514).

Οι μηχανές της εποχής χωρίζονται σε τρία βασικά μέρη, τον κινητήρα, τον μηχανισμό μετάδοσης και την εργαλειομηχανή (Μαρξ, 2008: 388). Η ενέργεια για την τροφοδότηση του κινητήρα μπορεί να προέρχεται από διάφορες πηγές, τη δύναμη του ανθρώπου, ζώα, ανεμόμυλους, υδρόμυλους και τον ατμό. Για αυτό αρχικά έχτιζαν τα εργοστάσια στην επαρχία, δίπλα σε ποτάμια κ.τ.λ. Στη συνέχεια, με διάφορους

μηχανισμούς μετάδοσης: ρουλεμάν, τροχαλίες, αλυσίδες κ.ά. μεταφέρεται η κίνηση στο κύριο μέρος, την εργαλειομηχανή. Αυτό είναι το μέρος που έρχεται σε επαφή με το αντικείμενο εργασίας και το πιο καθοριστικό. Η διαφορά με την εργασία του τεχνίτη είναι ότι η εργαλειομηχανή μπορεί να επεξεργάζεται ταυτόχρονα πολλά περισσότερα αντικείμενα εργασίας. Η κατασκευή των μηχανών της εποχής είναι κυρίως από σίδηρο. Το υλικό αυτό προσφέρεται για την ανάπτυξη των στοιχείων των μηχανών. Από την ίδια τη φύση της εργαλειομηχανής και του υλικού, η μορφή κίνησης που αντιστοιχεί είναι η μηχανική. Η μικρή δύναμη του ανθρώπου και των ζώων, αλλά και άλλες μορφές ενέργειας όπως η δύναμη του αέρα και του νερού, ομοίως ακανόνιστες, δεν ταιριάζουν στην μηχανή. Για αυτό τον λόγο για το επόμενο στάδιο της ανάπτυξης χρειάζεται μία πιο σταθερή και ισχυρή δύναμη. Αυτή η ιστορικά υπήρξε η δεύτερη ατμομηχανή του Βατ το 1784³⁰. Έτσι κατέστη δυνατή και η μεταφορά των βιομηχανιών στις πόλεις όπου υπάρχει άφθονη εργατική δύναμη. Δημιουργήθηκε το σύστημα των μηχανών όπου ένας κινητήρας ατμού έβαζε σε κίνηση πολλές εργαλειομηχανές. Αντικαθιστώντας εξειδικευμένες εργασίες της μανουφακτούρας, η εισαγωγή των διάφορων εργαλειομηχανών οδηγεί στο σύστημα των μηχανών όπου ένα ένα αντικείμενο περνάει διαφορετικές διαδικασίες παραγωγής ως την κατασκευή του τελικού προϊόντος (Μαρξ, 2008: 396). Η ανάλυση των διαφορετικών φάσεων χρειάζεται πια την εφαρμογή επιστημονικών και τεχνολογικών μεθόδων. Η λειτουργία των μηχανών γίνεται αντικείμενο μελέτης. Για να περάσει στην επόμενη φάση της η ανάπτυξη των μηχανών, έπρεπε να σταματήσει να κατασκευάζονται πια χειροποίητα και με μανουφακτορικό τρόπο. Έπρεπε να περάσει στη φάση της παραγωγής μηχανών από μηχανές. Η συνεχής ζήτηση και βιομηχανοποίηση ενός κλάδου οδηγούσε στην μηχανοποίηση αρχικά κλάδων που σχετίζονταν με τον πρώτο και στη συνέχεια το σύνολο της παραγωγής. Με τη σειρά τους, οι κατακτήσεις μεταφέρονταν σε άλλους τομείς όπως οι μεταφορές με τα πρώτα ατμόπλοια και ατμοκίνητα τρένα που έφεραν την επανάσταση του σιδηρόδρομου.

Όπως έχουμε τονίσει οι μηχανές δε δημιουργούν αξία αλλά μεταφέρουν την αξία που χρειάστηκε για την παραγωγή τους σταδιακά στο προϊόν. Το πόση αξία μεταφέρουν στο προϊόν είναι δείκτης της παραγωγικότητας της μηχανής. Αν μεταφέρει

³⁰ Διάφοροι επιστήμονες τοποθετούν αυτή την ημερομηνία σαν την αρχή του Ανθρωπόκainου, με γεωλογικούς χρόνους. Λόγω της αύξησης στον μετασχηματισμό του φλοιού της γης που προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση (Britannica, ηλεκτρονική εγκυκλοπαίδεια).

μεγάλη αξία σημαίνει ότι δεν είναι αρκετά παραγωγική. Αν η εργασία που χρειάζεται για την κατασκευή μιας μηχανής έχει μεγαλύτερη αξία από αυτή που έρχεται να αντικαταστήσει η αξία του προϊόντος θα αυξηθεί (Μαρξ, 2008: 407). Η εισαγωγή των μηχανών γινόταν μόνο αν κόστιζε λιγότερο από τον μισθό των εργατών που αντικαθιστούσε. Στην Αγγλία της εποχής επέφερε δραματικές επιπτώσεις στην ζωή των εργαζομένων. Άρχισε να χρησιμοποιείται εργασία γυναικών και παιδιών και η αξία της εργασιακής δύναμης μειώθηκε. Αυξήθηκε κατακόρυφα ακόμα και η παιδική θνησιμότητα λόγω παραμέλησης από τις μητέρες που πια εργάζονταν στη βιομηχανία. Επιπλέον, παρατηρήθηκε το φαινόμενο της συνεχούς προσπάθειας εκ μέρους των βιομηχάνων της παράτασης της εργάσιμης ημέρας. Αυτό γίνεται λόγω της υλικής και ηθικής φθοράς των μηχανών. Μία μηχανή είδαμε μεταβιβάζει την αξία της στα παραγόμενα προϊόντα. Αν όμως μεταβιβάζεται γρήγορα είναι σαφές ότι γίνεται πιο γρήγορα απόσβεση του ποσού που επενδύθηκε. Αν δημιουργηθεί μια αντίστοιχη μηχανή που παράγει πιο αποδοτικά ή που είναι πιο φθηνή πριν η πρώτη μεταβιβάσει την αξία της. Τότε αυτή υπόκειται σε υλική φθορά. Ο ανταγωνιστής έχει την ικανότητα να διαθέτει προϊόντα με χαμηλότερη τιμή παραγωγής και η αξία της παλιάς πέφτει αυτομάτως στην αξία της φθηνής μηχανής. Την πρώτη περίοδο εισαγωγής νέας μηχανής το κέρδος είναι μεγαλύτερο από το μέσο κέρδος και υπάρχει επιπλέον κίνητρο για όσο το δυνατόν πιο γρήγορη και μεγαλύτερη αξιοποίηση εργασιακής δύναμης και αύξηση της απόλυτης υπεραξίας. Η εργασία λόγω των παραπάνω εντατικοποιήθηκε.

Η πόλωση μεταξύ πνευματικής και χειρωνακτικής και η μερικότητα της εργασίας επιτάθηκε. Ο εργάτης πια έγινε ένα μέρος της μηχανής. Δεν έχει η εργασία του τον πρωταγωνιστικό ρόλο, που σαν υποκείμενο με τη χρήση εργαλείου μετασχηματίζει το αντικείμενο. Η εργασία του περνά σε δεύτερη μοίρα. Το καθοριστικό είναι η ίδια η λειτουργία της μηχανής και η δραστηριότητα του εργάτη υποβιβάζεται στην τροφοδοσία της και στον έλεγχο για αδιάλειπτη λειτουργία. Αλλάζει ουσιαστικά ο καταμερισμός σε σχέση με τη μανουφакτούρα με αυξημένο τον ρόλο και των μηχανικών.

Πως αντιμετώπισαν όμως οι εργάτες την εισαγωγή των μηχανών; Υπήρξε αντίδραση, εξεγέρσεις ακόμα και κινήματα όπως των Λουδιτών που κατέστρεφαν μηχανές. Την πρώτη περίοδο η επίδραση ήταν καταστροφική για τους εργάτες, δημιουργούνταν υπερπληθυσμός και ανεργία. Γεγονότα όπως απεργίες και η κρίση του

βαμβακιού λόγω Αμερικανικού εμφυλίου επέδρασαν σε περαιτέρω τελειοποίηση των μηχανών (ό.π.: 450). Η εισαγωγή των μηχανών επιφέρει μείωση της ζήτησης ειδών πρώτης ανάγκης από τους απολυμένους εργαζόμενους. Από την άλλη μεριά τα προϊόντα του μηχανοποιημένου κλάδου παράγονται φθηνότερα και μαζικά και υπάρχει ζήτηση για μέσα παραγωγής. Σε συνθήκες παγκοσμιοποιημένης αγοράς οι μηχανές επηρεάζουν σε άλλα μέρη του κόσμου την εργασία και ιδιαίτερα την Αμερική και τις Ινδίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι λόγω της αυξημένης ζήτησης βαμβακιού το 1790 υπήρχαν 697.000 σκλάβοι στις Η.Π.Α και το 1861 4 εκατ. (ό.π.: 460). Στις Ινδίες, η χειρωνακτική παραγωγή υφασμάτων καταστρέφεται λόγω ανταγωνισμού και η χώρα μετατρέπεται σε εξαγωγέα πρώτων υλών για την αγγλική βιομηχανία. Στην Αγγλία, συντελείται συνολική ανάπτυξη όλων των κλάδων παραγωγής, βάθεμα του καταμερισμού εργασίας και αύξηση της παραγωγής ειδών πολυτελείας. Χωρίς όμως να υπάρχει μια γραμμική πρόοδος. Η εξέλιξη της βαμβακοβιομηχανίας είναι γεμάτη κρίσεις, εξεγέρσεις, περιόδους ανάπτυξης, στασιμότητας, μείωσης της παραγωγής και νέων κύκλων. Στις επιχειρήσεις που λειτουργούν με μανουφακτορικό τρόπο η εντατικοποίηση εντείνεται ώστε να ανταγωνιστούν την ανώτερη μέθοδο παραγωγής. Μέθοδοι παραγωγής όπως η χειροτεχνία στο σπίτι αυξάνονται, γίνονται εξωτερικό μέρος και συμπαρασύρονται από την μηχανοποιημένη βιομηχανία. Διάφοροι νόμοι όπως για τη μείωση της εργάσιμης ημέρας που περιορίζαν την ασυδοσία στην εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης, λειτούργησαν θετικά στην προώθηση της μηχανοποίησης και νέων τεχνολογικών εφαρμογών. Παρόλο που η Αγγλία προσπάθησε να εμποδίσει την εξαγωγή μηχανών, η βιομηχανική επανάσταση μεταφέρθηκε στις άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης και τις Η.Π.Α. Κατά κανόνα αναπτύσσονται πρώτα οι τομείς της ελαφριάς βιομηχανίας, των ειδών κατανάλωσης και στη συνέχεια οι τομείς των μέσων παραγωγής (Παν. Λομονόσοφ, 1997β: 292).

3.2.4 Μονοπωλιακή κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ανώτερη εκμηχάνιση, μερική αυτοματοποίηση

Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου πραγματοποιείται η μετάβαση στο στάδιο της μονοπωλιακής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η εκτατική ανάπτυξη φτάνει στα όρια της με την καθιέρωση των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, της παγκόσμιας αγοράς στο σύνολο του πλανήτη και με την ανάπτυξη μεγάλης ιδιωτικής ιδιοκτησίας που μονοπωλούν ολόκληρους κλάδους. Στη σημερινή μορφή τα

μονοπώλια έχουν μετατραπεί στους διεθνικούς ομίλους και δεν δραστηριοποιούνται απλά στο πλαίσιο των χωρών τους. Από την κλασική εξαγωγή και εισαγωγή εμπορευμάτων, έχουμε μεγαλύτερη κίνηση κεφαλαίων. Μια μεγαλύτερη κίνηση στην παγκόσμια οικονομία σε επίπεδο κυκλοφορίας που μετέπειτα προχωράει στη σφαίρα της παραγωγής. Οι μορφές των μονοπωλίων εξελίχθηκαν από τα καρτέλ και τα τραστ αρχικά στους διεθνείς πολυκλαδικούς ομίλους. Έχουμε μια ένωση βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου με καθοριστικού του ρόλου του δεύτερου.

Η πρώτη επιστημονικοτεχνική επανάσταση στις αρχές του 20ου αιώνα συνδέεται με την οργάνωση της παραγωγής με βάση το επιστημονικό μάνατζμεντ και το φορντικό υπόδειγμα. Ήδη σαν μορφή ενέργειας από τον ατμό, έχει καθιερωθεί πια ο ηλεκτρισμός και η καύση πετρελαίου. Το επιστημονικό μάνατζμεντ του Τέιλορ συνίσταται στην μελέτη της κίνησης και των χρόνων για να βρεθεί η καλύτερη μέθοδος για κάποια εργασία, την εκτεταμένη χρησιμοποίηση προτύπων στην παραγωγή, τη χρησιμοποίηση ρυθμών ανά κομμάτι και παρόμοιων κινήτρων για την άνοδο της παραγωγικότητας και μια γενικότερη καταγραφή δεδομένων και των κοστών (Groover, 2010: 3). Σε ένα κλασικό πείραμα, ένας εργάτης που με την εφαρμογή της μεθόδου του μετέφερε 12 τόνους σίδηρο την ημέρα, τώρα μετέφερε 47. Ο τειλορισμός είναι η αρχετυπική περίπτωση παραγωγής με βάση το αποτέλεσμα και τυποποιημένης επαναλαμβανόμενης εργασίας. Όμως ενισχύεται η ικανότητα της ανθρωπότητας για μαζική παραγωγή αγαθών που έχει ξεκινήσει με την μηχανική παραγωγή. Γεγονότα όπως ο Α΄ παγκόσμιος, η κρίση του 1929, ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος, το πρώιμο σοσιαλιστικό σύστημα, τα κινήματα αποαποικιοποίησης, μόνο ανεξάρτητα δεν είναι από τα φαινόμενα που εξετάζουμε. Επηρεάζουν πολλαπλώς την κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Τόσο συρρικνώνοντας όρια εκτατικής ανάπτυξης που καθιστά αναγκαία την εντατική όσο και με τις νέες κυκλήσεις κεφαλαίου λόγω ανοικοδόμησης και στην σχέση κεφαλαίου εργασίας όσον αφορά δικαιώματα κ.τ.λ. Στο επίπεδο του εποικοδομήματος συνδέονται με τις κεϊνσιανές πολιτικές και το μαζικό πανεπιστήμιο μεταπολεμικά. Αυτό επέφερε νέα ανάπτυξη της επιστήμης, της τεχνολογίας και της τεχνικής. Εδώ να σημειώσουμε ότι ο όρος τεχνική και τεχνολογία δεν ταυτίζονται. Με τον όρο τεχνική, τουλάχιστον με τη στενή έννοια, εννοούμε τα τεχνικά μέσα, τους εμπράγματους όρους της παραγωγής (μέσα και αντικείμενα εργασίας). Ευρύτερα σύμφωνα με τον Πατέλη εννοείται:

«Το σύνολο μέσων (σύστημα τεχνημάτων, τεχνητώς παρηγμένων οργάνων δραστηριότητας), τα οποία δημιουργούνται για τη διεξαγωγή των παραγωγικών διαδικασιών και για την εξυπηρέτηση των μη παραγωγικών αναγκών της κοινωνίας. Ορισμένη περιοχή της ανθρώπινης δραστηριότητας που αφορά τη δημιουργία και την εξυπηρέτηση αυτών των μέσων και δεξιότητες, (επι-)δεξιότητα, τέχνη, ικανότητα για ορισμένες τεχνικές λειτουργίες» (Πατέλης, 2019: 51).

Η τεχνική παρεμβάλλεται μεταξύ φύσης και ανθρώπου. Δεν είναι ούτε κάτι το αυθύπαρκτο, ούτε εφεύρεση του ανθρώπινου μυαλού. Αυτές οι ερμηνείες είναι μονομερείς τονίζοντας σε υπέρμετρο βαθμό το ρόλο του ανθρώπου ή της φύσης. Η τεχνική και η τεχνολογία ούτε ανάγονται στις σχέσεις παραγωγής ούτε εξάγονται από αυτές (ό.π.: 105). Ούτε βέβαια ταυτίζεται η τεχνική με τις παραγωγικές δυνάμεις. Είναι μόνο μία συνιστώσα αυτών. Η τεχνική είναι ένας δείκτης ανάπτυξης της παραγωγικής σχέσης με τη φύση.

Η τεχνολογία είναι κάτι το ευρύτερο της τεχνικής αν και πολλές φορές χρησιμοποιείται σαν συνώνυμο. Στις μέρες μας συνδέεται άμεσα με την επιστήμη, εξ ου και ο όρος τεχνοεπιστήμη. Σχεδόν οποιαδήποτε κοινωνική δραστηριότητα παραγωγική και μη κάνει άμεση χρήση της τεχνολογίας. Ο Πατέλης δίνει τον εξής ορισμό: «Τεχνολογία είναι το σύνολο των μεθόδων συστηματικής επενέργειας σε ορισμένο αντικείμενο, που αποσκοπεί στη λήψη προκαθορισμένων ιδιοτήτων του αντικειμένου, και η διοργάνωση της τεχνικής δραστηριότητας, που αναπτύσσεται στην υλική και στην πνευματική παραγωγή». (ό.π.: 52). Ο Βακαλιός διακρίνει τρεις εποχές με βάση το είδος της χρησιμοποιούμενης τεχνολογίας την χειρωνακτική, την μηχανική και την ηλεκτρονική (Βακαλιός, 2002: 195). Αναλύοντας σαν χειρωνακτική όλη την περίοδο των εργαλείων μέχρι τη βιομηχανική επανάσταση.

Σαν ανάγκη να ξεπεραστεί η οικονομική κρίση, στο τέλος της δεκαετίας του 1970 αρχίζει το δεύτερο στάδιο της επιστημονικοτεχνικής επανάστασης που αφορά μια βαθύτερη διασύνδεση της παραγωγής και δημιουργία διεθνών εφοδιαστικών αλυσίδων. Σε τεχνολογικό επίπεδο σε αυτό συνετέλεσε η ανάπτυξη των τσιπ, των υπολογιστών, των τηλεπικοινωνιών, συνολικά της ψηφιοποίησης και τις πληροφορικοποίησης. Σταδιακά γίνεται δυνατό η παραγωγή εξαρτημάτων ενός προϊόντος που κατασκευάζονταν σε ένα εργοστάσιο να σπάσει σε διαφορετικά σημεία στον πλανήτη. Πρώτες ύλες και εξαρτήματα να συλλέγονται από όλο τον κόσμο, η συναρμολόγηση

να γίνεται για παράδειγμα στην Ταϊβάν και όλη η διαδικασία να ελέγχεται από την Ευρώπη. Έχει προηγηθεί και εξελίσσεται η ανάπτυξη των μεταφορών με το σύστημα των κοντέινερ και η εφαρμογή παγκόσμιων τεχνολογικών προτύπων (Prashad, 2018). Και εδώ η σύνδεση ξεκινά από την επιφάνεια της κεφαλαιοκρατίας, την κυκλοφορία και βαθαίνει στην ίδια την παραγωγική διαδικασία. Σημαντικοί σταθμοί που οδήγησαν σε αυτό είναι η υιοθέτηση του δολαρίου ως παγκόσμιου χρήματος με τη συμφωνία του Bretton Woods και διάφοροι θεσμοί όπως η παγκόσμια τράπεζα, η συμφωνία δασμών και εμπορίου GATT που μετεξελίχθηκε στον παγκόσμιο οργανισμό εμπορίου το 1994 κ.ά. Σε επίπεδο εποικοδομήματος ο νεοφιλελευθερισμός επενεργεί στην αλλαγή των σχέσεων παραγωγής και προωθεί αυτή τη διαδικασία. Τα κεφάλαια κινούνται πιο ελεύθερα και απαγορεύονται δασμοί και κρατικές παρεμβάσεις επιχορηγήσεων που βοηθούσαν τοπικές βιομηχανίες. Η ανισομέρεια επιτείνεται και ολόκληρες περιοχές γίνονται το πεδίο δράσης των διεθνών πολυκλαδικών ομίλων. Παράλληλα με την εντατική ανάπτυξη και σε συνδυασμό με αυτή, το εξωτερικό όριο της εκτατικής ανάπτυξης αυξάνει με την είσοδο της Κίνας στην παγκόσμια αγορά από το 1980 και την πτώση του πρώιμου σοσιαλιστικού συστήματος στην ανατολική Ευρώπη και την Ρωσία. Αυτό έδωσε τη δυνατότητα νέας κύκλισης, συσσώρευσης και απόσπασης κεφαλαίου όχι μόνο σε αυτές τις χώρες αλλά και σε αυτές του παγκόσμιου Νότου. Ήδη με τη μορφή κρατικού χρέους γινόταν μεταφορά αξίας σε χρηματοπιστωτικά ιδρύματα των χωρών του πυρήνα της μονοπωλιακής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Τώρα πια δεν υπήρχε και άλλη εναλλακτική λύση για πρόσβαση σε πίστωση, έργα υποδομής, καταναλωτικά αγαθά και μέσα παραγωγής εκτός κυρίως από τις πολυεθνικές εταιρείες. Οι τεράστιοι όγκοι κεφαλαίου που συσσωρεύονται από τη χρηματοπιστωτική σφαίρα βρίσκουν τοποθετήσεις (σε ένα μάλλον μικρό ποσοστό) και σαν βιομηχανικό κεφάλαιο ή αλλιώς στην πραγματική οικονομία. Από την ίδια τη λογική της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής για απόσπαση σχετικής υπεραξίας, πώλησης πάνω από το μέσο κέρδος σαν παράπλευρο προϊόν αναπτύσσεται και η καινοτομία. Όσο δεν υπάρχει αντίστοιχο προϊόν στην αγορά μάλιστα παρουσιάζονται μονοπωλιακά υπερκέρδη³¹. Τώρα ο

³¹ Τη δεκαετία του '80 ο πρόεδρος της εταιρείας Sony είχε πει:

«Ο σημαντικότερος ανταγωνιστής μας στην Ιαπωνική αγορά, στο πικάπ compact, μπήκε σε 7 μήνες, αφότου εμείς πρωτοπαρουσιάσαμε αυτή τη νέα τεχνολογία... Τον πρώτο καιρό, συχνά περνούσε μέχρι και ένας χρόνος, πριν οι άλλες εταιρείες πεισθούν ότι το καινούργιο προϊόν θα είναι επιτυχημένο. Έτσι, έχοντας όλη την αγορά δική μας, είχαμε μεγάλα κέρδη... Τώρα έχουμε συνήθως μόνο τρεις μήνες καιρό, πριν ρίξουν στην αγορά τη δική τους έκδοση του προϊόντος... Εμείς είμαστε προσεκτικοί με τα μυστικά μας και υπενθυμίζουμε διαρκώς στους ανθρώπους μας, ότι δεν πρέπει να μιλούν δημόσια για τη δουλειά τους» (Τόλιος, 1990 :52).

εσωκλαδικός ανταγωνισμός και η διακλαδική κίνηση κεφαλαίων διατελείται σε πραγματικά παγκόσμιο επίπεδο. Άλλη μια σοβαρή εξέλιξη είναι η καθιέρωση του πλαισίου της πνευματικής ιδιοκτησίας και των πατεντών (Prashad, 2018). Τα διεθνή πολυκλαδικά μονοπώλια είχαν τη δυνατότητα να επενδύουν ένα ποσοστό των κερδών τους στην έρευνα. Μετά κατοχυρώνουν τα αποτελέσματα αυτής με πατέντες. Κατά αυτό τον τρόπο, οποιοσδήποτε χρησιμοποιεί αυτή την τεχνολογία μελλοντικά πληρώνει κάποιο ποσό σε αυτές τις πολυεθνικές. Είναι η λεγόμενη τεχνολογική πρόσδοδος.

Στην καθαυτό παραγωγή υπάρχει μία αλματώδης ανάπτυξη της επιστήμης, ιδιαίτερα των μαθηματικών, των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αλγοριθμοποίηση και μοντελοποίηση των διαδικασιών παραγωγής. Μεταπολεμικά βρίσκουν ευρεία χρήση και χρησιμοποιούνται μέθοδοι όπως η επιχειρησιακή έρευνα, ο γραμμικός προγραμματισμός. Επίσης, να αναφέρουμε την εφεύρεση του ρομποτικού βραχίονα, του αριθμητικού ελέγχου με τις μηχανές CNC και τα συστήματα CAD/CAM στην Αμερική. Ακόμα, πρότυπα όπως η λιτή παραγωγή και το just in time στην Ιαπωνία. Και αργότερα φυσικά την ευρεία χρήση των προσωπικών υπολογιστών και τη δεκαετία του '90 το διαδίκτυο.

Το 3ο στάδιο της Ε.Τ.Ε συντελείται στις μέρες μας. Κάποιοι την ονομάζουν 4η βιομηχανική επανάσταση. Εξελίσσεται σε τομείς όπως το διαδίκτυο των πραγμάτων, τα αυτόματα οχήματα, η τρισδιάστατη εκτύπωση, τα έξυπνα εργοστάσια, τα μεγάλα δεδομένα και η τεχνητή νοημοσύνη. Ακόμα σε επιστήμες όπως η βιολογία, οι βιοτεχνολογίες, η επιστήμη των υλικών. Μεγάλη βαρύτητα δίνεται και στην αλλαγή ενεργειακού παραδείγματος με ανανεώσιμες πηγές και βάση το υδρογόνο και συνεχίζεται η τάση για αυτοματοποίηση ενός μέρους της πνευματικής εργασίας μέσω τεχνητής νοημοσύνης. Παρόλα αυτά οι περισσότερες τεχνολογίες είναι μάλλον εφαρμογή παλαιότερων βελτιστοποιημένων τεχνικών. Δεν φαίνεται στο προσεχές μέλλον μια «breakthrough technology» (Πατέλης, 2019: 384) που θα οδηγήσει σε μια δομική αναδιάρθρωση της παραγωγής και σε νέους κύκλους συσσώρευσης με υψηλά ποσοστά κέρδους. Με εξαίρεση ίσως ενδεχόμενες επαναστατικές ανακαλύψεις στην βιολογία και εφαρμογές τεχνικών όπως το Crisp κ.ά.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία προσπαθήσαμε να αναλύσουμε την παραγωγή στο σύνολο της βασιζόμενοι στην διαλεκτική. Αρχικά, εκθέσαμε εκείνους τους βασικούς κόμβους και τους μηχανισμούς ανάπτυξης ανεξαρτήτως κοινωνικής μορφής. Δείχθηκε ότι η παραγωγή είναι μία αντιφατική και περίπλοκη σχέση ανθρώπου -φύσης και ότι στην επιφάνεια αυτής βρίσκεται η ανταλλαγή ύλης με τη φύση για τη διατήρηση της βιολογικής ύπαρξης και οι σχέσεις των ανθρώπων για αυτό το σκοπό. Ο ίδιος ο άνθρωπος είναι αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής κλιμάκωσης της αλληλεπίδρασης της ίδιας της φύσης με ένα μέρος αυτής, τα έμβια όντα. Όπου αποσπάται η παραγωγή από την κατανάλωση. Ο άνθρωπος εντοπίζεται στο τρίτο και τέταρτο στάδιο αυτής της αντίφασης. Είναι το μοναδικό έμβιο ον που από τη χρήση ad hoc αντικειμένων προς επενέργεια σε άλλα αντικείμενα και διαδικασίες περνάει στην παραγωγή εργαλείων και αντικειμένων κατανάλωσης. Είναι η διαδικασία της ανθρωποκοινωνιογέννησης λόγω της εργασίας. Στη συνέχεια εξετάσαμε την εργασία και το πως αυτή ωριμάζει, πώς αλληλεπιδρούν τα διάφορα μέρη της, πώς εμφανίζεται η ικανότητα του ανθρώπου για σκοποθεσία, για προτρέχουσα σύλληψη του αποτελέσματος της εργασίας και της διαδικασίας που οδηγεί σε αυτό. Πως ενοποιούνται τα διάφορα μέρη αλλά και πως τα διάφορα μέρη της εργασίας, προϊόντα παρελθοντικής εργασίας, αυτονομούνται, τάση που μπορεί να καταλήξει ακόμα και στην καταστροφή της παραγωγής. Εξετάσαμε τον καταμερισμό της εργασίας και τις πτυχές του, και τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει το κύριο μέσο εργασίας σε κάθε εποχή. Παρατηρήσαμε ότι η κλιμάκωση του καταμερισμού εργασίας (και η αντίστοιχη οργάνωση και διοίκηση της παραγωγής) οδηγεί στην αντίθεση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας. Μία ομάδα του πληθυσμού αρχίζει να ασχολείται αποκλειστικά με την σκοποθεσία και μία άλλη με την εκτελεστικού τύπου εργασία. Πως η εργασία βαίνοντας προς την ωρίμανσή της μετατρέπεται σε δημιουργική, σε ανανεούμενη εργασία και δημιουργείται η ανάγκη για εργασία. Είδαμε ακόμα τη διαφορά της εργασίας με την παραγωγή, θεωρώντας την ως μία και την αυτή διαδικασία, αλλά από τη σκοπιά του αποτελέσματος. Περαιτέρω αναλύθηκαν οι κατηγορίες των παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Και το πως αυτές συνιστούν ένα αντιφατικό διαλεκτικό δίπολο. Πως λόγω αυτής της αλληλεπίδρασης του ανθρώπου με τη φύση και των εργασιακών-σχέσεων παραγωγής συντελείται η αυτοκίνηση της κοινωνικής παραγωγής. Η «ουσιώδης κινητήριος

αντίφαση» (Πατέλης, 2019). Παρουσιάστηκε ακόμα η συμμετοχή της φύσης και η στάση των ανθρώπων στην παραγωγή ανάλογα με το χαρακτήρα της εργασίας και τις σχέσεις παραγωγής που κυριαρχούν. Είδαμε ότι όσο πιο κοντά είμαστε στην παραγωγή προϊόντων σε αφθονία τόσο μεγαλύτερο φάσμα επιλογής σχέσεων παραγωγής υπάρχει. Στη συνέχεια παρακολουθήσαμε τη γέννηση της συνείδησης από την παραγωγική διαδικασία, τη γνώση και την επιστήμη και τέλος την τυπολογία των προσωπικοτήτων που σχετίζεται με την παραγωγή.

Ακολούθως, παρατηρήσαμε την παραγωγή στα συγκεκριμένα της ιστορικά στάδια από την πρωτόγονη κοινότητα προς τη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική. Εξετάστηκε η διαμόρφωση της κοινωνικής παραγωγής σαν αναβαθμοί της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Διαπιστώθηκε ότι κατά το στάδιο της διαμόρφωσης της κοινωνίας το παραγόμενο προϊόν στην αρχή μετά βίας ξεπερνά το ελάχιστο και ποτέ δεν φτάνει για να ικανοποιεί σε βέλτιστο βαθμό τις ανάγκες όλων των μελών της κοινωνίας. Είδαμε πως οι σχέσεις των ανθρώπων μετασχηματίζονται από φυσικές σε κοινωνικές. Δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ακολουθώντας την διαλεκτική εξετάστηκαν κατηγορίες όπως το εμπόρευμα και η αξία. Είδαμε ότι αξία είναι αποτέλεσμα της αφηρημένης εργασίας και ότι η αξία κάθε εμπορεύματος ισούται με την αξία του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου παραγωγής του. Ακόμα παρακολουθήσαμε την παραγωγή της υπεραξίας, το πώς αυτή χωρίζεται σε σχετική και απόλυτη και την αναπαραγωγή του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Είδαμε στο επίπεδο της πραγματικότητας διάφορα φαινόμενα που αφορούν το κέρδος και τον πολύ σημαντικό νόμο της πτωτικής τάσης του μέσου ποσοστού κέρδους. Στη συνέχεια εξετάστηκε η περιοδολόγηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής με βάση τη διαλεκτική.

Συμφωνούμε με την άποψη του Μαρξ, κατά την οποία οι οικονομικές εποχές διαφέρουν όχι προς το τι παράγεται αλλά από το πώς παράγεται. Ότι τα εργαλεία από απλά χειροκίνητα εξελίσσονται σε συστήματα μηχανών και συνολικά σε αυτόματα³². Ακόμα, ότι η κεφαλαιοκρατική παραγωγή έχει «σκοπό» την ιδιοποίηση της εργασιακής δύναμης και την παραγωγή αξίας και υπεραξίας, όχι αξιών χρήσης. Αυτό εκφράζεται ατομικά από τον κάθε κεφαλαιοκράτη με το κυνήγι για το κέρδος και την προσπάθεια

³² Βλ. και Grundrisse (Μαρξ, 2022: 531).

απόσπασης μεγαλύτερου ποσοστού από το μέσο κέρδος. Σαν παραπροϊόν αυτής της διαδικασίας εισάγονται και οι όποιες εφευρέσεις και νέες τεχνικές στην παραγωγή. Μόνο αν και εφόσον κοστίζει λιγότερο από τη χρησιμοποίηση ζωντανής εργασίας, αν έχει αξιοποιηθεί το υπάρχον κεφάλαιο κ.τ.λ. Αν δεν εξυπηρετείται η κερδοφορία δεν πραγματοποιείται η εισαγωγή τεχνολογίας.³³ Συνολικά όμως το ποσοστό της νεκρής εργασίας έναντι της ζωντανής αυξάνεται ή αλλιώς αυξάνει το σταθερό κεφάλαιο έναντι του μεταβλητού, μεταβάλλεται η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου ως τάση στο κοινωνικό κεφάλαιο³⁴. Όλη αυτή όμως η αντικειμενοποιημένη εργασία του παρελθόντος για να λειτουργήσει χρειάζεται επιστημονική εργασία που δεν μπορεί να μετρηθεί με το χρόνο. Το κεφάλαιο πιέζει για παραπάνω υπερεργασία και μετατρέπει κάθε εργασία σε αφηρημένη εργασία που μετριέται με τον χρόνο. Η αξία εκφράζεται με το χρόνο, ο πλούτος μετριέται με τον χρόνο, αλλά συνεχώς μειώνεται ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος. Το κεφάλαιο είναι μια «κινούμενη αντίφαση»³⁵. Δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με τις παρατηρήσεις του Μαρξ. Θεωρούμε παράλογη, κοντόφθαλμη και εν τέλει καταστροφική την κεφαλαιοκρατική κοινωνική παραγωγή. Οποιαδήποτε ιστορική δικαίωση με τη μετατροπή της επιστήμης σε άμεση παραγωγική δύναμη έχει προ πολλού εκλείπει. Με τη διαλεκτική νοητική ανασύσταση και από τη σκοπιά της μεγάλης σπείρας της εργασίας - παραγωγής και από τη μικρή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, διακρίνεται η μελλοντική ώριμη αυτοματοποιημένη παραγωγή. Λόγω της εγγενούς αντιφατικότητας δεν δύναται όμως να ολοκληρωθεί η αυτοματοποίηση στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Και όπου ακριβώς εισάγεται, η όλη δομή πιέζει για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων στο σύνολό τους. Αυτό στις σημερινές συνθήκες εκφράζεται με γιγαντιαίων διαστάσεων ανισομέρεια και την προσπάθεια καθυπόταξης της πλειοψηφίας του πλανήτη στο μηχανισμό απόσπασης υπεραξίας. Χαρακτηριστικό αυτού είναι η προσπάθεια διατήρησης των οικονομιών των αναπτυσσόμενων χωρών σε χώρες χαμηλής προστιθέμενης αξίας ή χαμηλά στην παραγωγική αλυσίδα, όπως συχνά λέγεται. Επιδιώκεται σε δισεκατομμύρια ανθρώπους να ασκείται πίεση μέσω πολέμου, απειλής πολέμου, εμπορικού πολέμου, εμπάργκο σε τεχνολογία κ.λπ. ώστε να παραμείνουν φορείς κυρίως χειρωνακτικής εργασίας.

³³ Βλ. και το κείμενο «η οικονομία με τις εφευρέσεις» (Μαρξ, 1979: 135).

³⁴ Το 1990 οι τρεις μεγαλύτερες εταιρείες στο Ντιτρόιτ των ΗΠΑ, ένα κέντρο βαριάς βιομηχανίας απασχολούσαν 1.2 εκατ. εργαζόμενους, είχαν κεφαλαιοποίηση 36 δις δολάρια και έσοδα 250 δις. Το 2014 οι τρεις μεγαλύτερες εταιρείες στη Σίλικον Βάλεϋ είχαν κεφαλαιοποίηση 1.09 τρις, έσοδα 247 δις αλλά απασχολούσαν 137.000 χιλιάδες εργαζόμενους (Swab, 2016:14).

³⁵ Βλ. και Grundrisse (Μαρξ, 2022: 536-541).

Ποσοστιαία εξάλλου η χειρωνακτική επαναλαμβανόμενη εργασία παραμένει κυρίαρχη στον πλανήτη.

Αυτό που δεν είναι ακόμα σαφώς προσδιορισμένο και πρέπει να συγκεκριμενοποιηθεί ή δεν έχουμε ακόμα κατανοήσει είναι το πως θα γίνει η υπέρβαση της κοινωνικής σχέσης κεφάλαιο σε τεχνολογικό επίπεδο. Τουλάχιστον στα πρώτα βήματα της αλλαγής, πριν αλλάξει δομικά η κοινωνική παραγωγή στο σύνολό της. Πως δηλαδή θα υπάρξει μία ομαλή μετάβαση με παγκοσμιοποιημένες παραγωγικές δυνάμεις και καθολικές εμπορευματοποιημένες σχέσεις. Στην ανταλλαγή είδαμε εκφάνεται η αξία. Σκοπός σαφέστατα πρέπει να είναι η ίδια η άρση της αξίας. Δεν συμφωνούμε με απόψεις του τύπου να διατηρήσουμε την καλή πλευρά (αγορά) και να απωλέσουμε την κακή πλευρά (κεφάλαιο). Στο κύκλωμα παραγωγής-διανομής-ανταλλαγής κατανάλωσης πρέπει να «επιστρέψει» (σε παντελώς άλλο και ανώτερο επίπεδο προφανώς) η κοινωνική παραγωγή σε ένα στάδιο που μοιάζει με το αφετηριακό, χωρίς δηλαδή τις δύο ενδιάμεσες κατηγορίες. Ποιοι είναι όμως οι όροι πραγματοποίησης; Πρέπει να στοιχειοθετηθεί το πως θα «ενώνονται» τα ξεχωριστά παραγωγικά συμπλέγματα όταν παράγουν αξίες χρήσης και όχι εμπορεύματα, κατά βέλτιστο τρόπο στη διαχείριση των πόρων. Όπως έχουμε δει, η δράση του νόμου της αξίας εκφράζει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας του κάθε εμπορεύματος και υπό μία έννοια «ενώνει» τους ξεχωριστούς παραγωγούς. Με μία πρώτη υπόθεση εργασίας πρέπει να αξιοποιηθούν όλες οι τεχνικές, αλγόριθμοι που έχουν ανακύψει για την μείωση του κόστους. Πρέπει να αξιοποιηθεί οποιαδήποτε τεχνολογία υπάρχει για τη λειτουργία αποθηκών, εφοδιαστικών αλυσίδων, παραγγελιοληψίας κ.τ.λ. Αρχικά στο κρατικό κεφάλαιο, σε κρατικά παραγωγικά συγκροτήματα και ειδικά σε τομείς οικονομίας που συνιστούν φυσικά μονοπώλια. Δεν θα μπορούσε η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας να λειτουργήσει άμεσα με σχεδιασμό όταν υπάρχει πληροφόρηση κατανάλωσης σε πραγματικό χρόνο; Άλλη μία υπόθεση εργασίας είναι η δυνατότητα να αναπτυχθούν σε επίπεδο πολιτικής οικονομίας και να αλγοριθμοποιηθούν οι εξισώσεις της διευρυμένης αναπαραγωγής, στο πλαίσιο δημιουργίας των μαθηματικών της σχεδιοποίησης. Όπου η υπεραξία θα εκφράζει κρατικό κεφάλαιο συσσώρευσης ή -ακριβέστερα- υπερπροϊόν. Σε επίπεδο χώρας δηλαδή θα μπορούσαν να λειτουργούν κρατικοί τομείς παραγωγής που ενοποιούνται σταδιακά και δίπλα τους δρουν ερευνητικά κέντρα, ινστιτούτα στα οποία αίρεται οποιαδήποτε πνευματική ατομική ιδιοκτησία στα αποτελέσματα της έρευνας. Ο νόμος

της αξίας εσωτερικά του ενιαίου κρατικού παραγωγικού συμπλέγματος πρέπει να οδηγείται στην απονέκρωση και να δρα εξωτερικά μόνο με άλλους τομείς ή στην παγκόσμια αγορά όσο αυτή υπάρχει σαν τέτοια. Συνειδητός σκοπός της παραγωγής πρέπει να είναι η ανεπτυγμένη αυτοματοποίηση και η καθολική εργασία, η εργασία χάριν της εργασίας.

Βιβλιογραφία:

Ακαδημία επιστημών ΕΣΣΔ. (χχ). Πολιτική Οικονομία, τόμος Α΄. Αθήνα: Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις

Βαζιούλιν, Β.Α. (2004). Η Λογική της Ιστορίας, Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Βαζιούλιν, Β.Α. (2020). Το Γίγνεσθαι της Μεθόδου της Επιστημονικής Έρευνας του Κ.Μαρξ (Λογική Πτυχή). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

Βαζιούλιν, Β.Α. (1988). Η διαλεκτική του ιστορικού προτσές και η μεθοδολογία της έρευνάς του. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

Βακαλιός, Θ.(2002). Τεχνολογία, Κοινωνία, Πολιτισμός. Αθήνα: Ψηφίδα

Braudel, F. (2010). Γραμματική των Πολιτισμών. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Ένγκελς, Φ. (2003). Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

Ένγκελς, Φ. (1985). Διαλεκτική της Φύσης. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

Ένγκελς, Φ. (2008). Σύνοψη του Κεφαλαίου. Αθήνα: Αλήστου Μνήμης

Εφίμοφ, Α. (χχ). Ιστορία των Νέων Χρόνων. Αθήνα: Γεωργ. Παπακωνσταντίνου

Eichhorn, W., Bauer, A., Koch, G. (χχ). Η Διαλεκτική των Παραγωγικών Σχέσεων και των Παραγωγικών Δυνάμεων Αθήνα: Γερ. Αναγνωστίδη

Groover P. Mikell (2010). Fundamentals of Modern Manufacturing, Materials, Processes, and Systems. Usa: Willey

Μαρξ, Κ. (χχ). Η Αθλιότητα της φιλοσοφίας. Γερ.Αναγνωστίδη

Μαρξ, Κ. (1974). Χειρόγραφα 1844, Πολιτική Οικονομία και Φιλοσοφία. Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη

Μαρξ, Κ., Ένγκελς Φ. (1997). Η Γερμανική ιδεολογία, τόμος Α. Αθήνα: Gutenberg

- Μαρξ, Κ. (2009). Κριτική της πολιτικής οικονομίας. Αθήνα: Εργατική Πάλη
- Μαρξ, Κ. (2022). Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, Grundrisse. Αθήνα: Στοχαστής
- Μαρξ, Κ. (2008). Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, τόμος Α΄. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1976). Το Κεφάλαιο, Κριτικής της πολιτικής οικονομίας, τόμος Β΄. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Μαρξ, Κ. (1979). Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, τόμος Γ΄. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Marx, K. (2016). Το Κεφάλαιο, Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, τόμος πρώτος. Αθήνα: ΚΨΜ
- Μπιτσάκης, Ε. (2003) Θεωρία και Πράξη. Αθήνα: Gutenberg
- Μπαμπύ, Ζ. (1972). Οι θεμελιώδεις νόμοι της καπιταλιστικής οικονομίας. Αθήνα: Στοχαστής
- Πατέλης, Δ. (2019). Έρευνα ,τεχνολογία και προοπτική ενοποίησης της ανθρωπότητας. Αθήνα: ΚΨΜ
- Πατέλης, Δ. (χχ). Φιλοσοφία της Επιστήμης, Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης
- Πατέλης, Δ. (2008). Τέχνη και Τεχνολογία, Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης
- Πατέλης, Δ. (2009). Εισαγωγή στη Φιλοσοφία, Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης
- Πανεπιστήμιο Λομονόσοφ. (1977α). Πολιτική Οικονομία σε 5 τόμους, τόμος Α΄. Αθήνα: Gutenberg
- Πανεπιστήμιο Λομονόσοφ. (1977β). Πολιτική Οικονομία σε 5 τόμους, τόμος Β΄. Αθήνα: Gutenberg
- Schwab, K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum, [weforum.org](https://www.weforum.org)
- Ρίχτα, Ρ. (2008). Ο Πολιτισμός στο σταυροδρόμι. Αθήνα: Κέδρος

Ιμβριώτης, Γ. (1978). Δοκίμια Μαρξιστικής Φιλοσοφίας Α΄. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

Τόλιος, Γ. (1991). Σύγχρονος Καπιταλισμός, τάσεις ανάπτυξης και αντιθέσεις. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή

Φαγογένης, Κ. (2008). Εργασία και τεχνολογία στη διάρθρωση της κοινωνίας. Παγκοσμιοποίηση, αυτοματοποίηση της παραγωγής και χειραφέτηση της εργασίας. Μια προσέγγιση υπό το πρίσμα της Λογικής της Ιστορίας. Διπλωματική Εργασία. Χανιά: Πολυτεχνείο Κρήτης

Χάινριχ, Μ. (2017). Το Κεφάλαιο του Καρλ Μαρξ. Εισαγωγή στους τρεις τόμους

Άρθρα:

Βαζιούλιν, Β. (2006). Η λογική της ιστορίας της αλληλεπίδρασης ηθικής και πολιτικής, Εισήγηση στο 1ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας, Ηράκλειο, 24-28.5.2006. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό ΔΙΑΠΛΟΥΣ Νο 14, Ιούνιος-Ιούλιος 2006, σελ. 18-22.

Βαζιούλιν, Β. (1987). Το σύστημα της λογικής του Χέγκελ και το σύστημα λογικής στο «Κεφάλαιο» του Μαρξ. Επιστημονική σκέψη, Νο 36, σ. 75-82.

Βαζιούλιν, Β. (1994). Το πρόβλημα της αντίφασης στο "Κεφάλαιο" του Μαρξ. Ουτοπία, Νο 12, σ. 17-28.

Βαζιούλιν, Β. (1992). Η ανάβαση από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Νέα προοπτική 67

Βαζιούλιν, Β. (2008). Για τη σημασία της Λογικής του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ. ΔΙΑΠΛΟΥΣ, Νο 26, σ.21-25.

Oxfam Briefing Paper. (2023). Survival of the Richest, Oxfam International, <https://oxfamilibrary.openrepository.com/>

Πατέλης, Δ. (2007). Έρευνα, τεχνολογία και παιδεία στη διαλεκτική της αλληλεπίδρασης της ανθρωπότητας με τη φύση. 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. "ΠΑΙΔΕΙΑ, ΕΡΕΥΝΑ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ. ΑΠΟ ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΟ ΑΥΡΙΟ"

Πατέλης, Δ. (2011). Φύση, κεφαλαιακή συσσώρευση, κρίση και «πράσινα» ιδεολογήματα. Θέσεις, τ. 4-5/2011, σ. 61-82.

Πατέλης, Δ. (2001). Αυτοματοποίηση της παραγωγής και χαρακτήρας της εργασίας. Εξουσία και κοινωνίες στη «Μεταδιπολική» εποχή. Εκδ. Παν/μίου Ιωαννίνων, σ.121-132.

Πατέλης, Δ. (2005). Ιμπεριαλιστική «παγκοσμιοποίηση» και προοπτική χειραφέτησης της ανθρωπότητας. Διάπλους, τεύχος 9, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2005, σ. 28-32.

Πατέλης, Δ. (2006). Φιλοσοφικοί στοχασμοί για την σύγχρονη τεχνολογία. Αναφορά στο βιβλίο του Γιώργου Ι. Τσιαντή: Φιλοσοφία & Τεχνολογία. Δοκίμιο οριακής οντολογίας. ΟΥΤΟΠΙΑ, Νο 72, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2006, σ.177-182.

Πατέλης, Δ. (2007). Θεωρητική περιοδολόγηση και διακρίβωση του χαρακτήρα του σύγχρονου σταδίου της κεφαλαιοκρατίας. Μεθοδολογικές επισημάνσεις. Ιμπεριαλισμός: αντιθέσεις και αντιστάσεις. Υλικά του Διεθνούς Συνεδρίου των περιοδικών Διάπλους – Στίγμα – Ουτοπία, εκδόσεις Κ.Ψ.Μ., Αθήνα 2007, σ.173-184.

Πατέλης, Δ.(2009) Για τη σημασία της πολιτικής οικονομίας της ιμπεριαλιστικής παγκοσμιοποίησης. Μεθοδολογικές και θεωρητικές επισημάνσεις.//ΔΙΑΠΛΟΥΣ τ.30, Φεβρ.-Μάρτ. 2009, σ.32-37.

Prashad,V. (2018). In the ruins of the present, www.tricontinental.org